

Національна академія наук України
Інститут історії України

Валерій СМОЛІЙ
Валерій СТЕПАНКОВ

УКРАЇНСЬКИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ XVII ст.:
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВЛАДИ

Київ
2014

УДК 94(477):321.6/8"XVII"

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України*

Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 194 с.

В праці на ґрунтовній джерельній базі та із застосуванням новітніх методологічних підходів відтворено (в контексті реалізації українського політичного проекту XVII ст.) основні аспекти організаційного оформлення та функціонування національного інституту влади.

Розраховано на науковців, студентів та викладачів вишів, широкий читацький загал.

ISBN 978-966-02-7354-2

© В. Смолій, В. Степанков, 2014
© Інститут історії України НАН
України, 2014

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Становлення національного інституту влади та його соціальне й політичне призначення	7
Заходи влади щодо забезпечення функціонування соціально-економічної сфери	63
Вектори та програмні засади зовнішньополітичної діяльності українських урядів	123
Післямова	187
Показчик імен	190

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

XVII ст. започаткувало нову, кардинально відмінну епоху в історії європейської цивілізації, Тридцятилітньою війною та революціями в ряді країн континенту підвівши своєрідну риску під рудиментами середньовічних традицій не лише в сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушивши вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та вивівши на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації. Безперечно, в регіонально відмінних частинах континенту і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та результативності, потребували різного еквіваленту задіяності в модернізаційних процесах людських і матеріальних ресурсів. Однозначно одне — Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін в процесах націо- та державотворення, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Не залишилась осторонь глобальних цивілізаційних зламів і Україна, входження якої у добу нового часу відбувалось “під безжальний політично-господарчий супровід егоїстичного крещендо польської еліти, під безугавний акомпанемент зростання її феодального хижацтва, що в ньому під ту пору загрозливо поєдналися і безберегий ренесансний індивідуалізм, і притаманний контрреформації релігійний фанатизм, і прагматичний товарно-грошовий розрахунок функціонера “другого покріпачення”, люто посилений тією діловиті-

стю, яку внесла в Новий час Реформація”¹. Підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку, українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проекту, складовими якого стали створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося в потужний виплеск революційної енергії мас) національної політичної системи та унітарної Української держави, яка, маючи свою специфіку, подеколи демонструючи певну недосконалість інституцій, втім, будувалася за канонами ранньомодерної державотворчості.

Український політичний процес XVII ст. — явище багатомірне, яке потребує зосередження уваги на його ідейній та ідеологічній платформах, кадрово-інтелектуальному забезпеченні, формах і рівнях реалізації тощо. В пропонованій праці автори торкаються лише одного із аспектів його реалізаційного виміру, а саме: проблеми становлення в Україні національного інституту влади, яка, незважаючи на достатньо вагомий доробок в дослідженні української політичної історії раннього нового часу, проте не має достатнього історіографічного забезпечення.

Пропонований виклад авторських поглядів щодо процесуально-інституціонального оформлення владного простору Української держави раннього нового часу, а також його суб’єктно-ціннісного виміру є далеко не повним і не пропонує комплексної моделі бачення проблеми. Скоріше, мова йтиме про кілька концептуальних моментів, що власне і презентують вектори, за якими позиціонується процес становлення тієї національної просторово-ментальної інфраструктури, яка обумовлювала як специфіку, так і самі можливості формування системи державного управління на рівнях структурування та конституювання з одночасним визначенням міри результативності владного волевиявлення та алгоритму регуляції відносин між суб’єктами влади і збереження цілісності самої інституції. На національному ґрунті цей процес мав кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначався складністю й неоднозначністю.

¹ Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. — Т. II. — К., 2004. — С. 378.

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВЛАДИ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Злам середньовіччя — раннього нового часу започаткував у суспільно-політичному просторі Європи низку кардинальних цивілізаційних зрушень та трансформаційних змін, які позначилися, зокрема, на якісному вимірі державності та її органічної складової — інституту влади. Сучасна суспільно-правова думка розглядає останній як “самостійний підрозділ державного апарату”, функціонування якого забезпечується певними законодавчими нормами, відповідно до чого відбувається структурування владного поля та визначається доволі розгалужене коло компетенції влади¹. Водночас трактована як “вельми важливий для життя будь-якого суспільства і його окремих систем та підсистем феномен”², а з іншого боку — як стрижень, “найважливіший інструмент” та “регуляторне начало” політичної сфери³, влада в якості об’єкта пізнавальної рефлексії перетворилася на одну

¹ Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. — М., 1998. — С. 79.

² Политология. — М., 2007. — С. 134–135.

³ Тимофеев О.А. Концепты “власть” и “сила” в зарубежной науке о международных отношениях // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре госуниверситета. — 2011. — Вып. III. — № 2 (7). — С. 27.

з доміант у проблемному полі наук соціогуманітарного комплексу⁴.

Коріння зацікавленості світового інтелектуального загалу феноменом влади сягають часів розквіту античної цивілізації, набувши певного теоретичного осмислення в працях Платона і Арістотеля. Дещо пізніше навколо цієї філософсько-політичної категорії вибудовуються пояснювальні системи таких мислителів середньовіччя та нового часу, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Н. Маккіавеллі, Ш. Монтеск'є, М. Вебер, Дж. Деррид, Б. Рассел, Д. Ронг, Е. Макфарланд та ін. Владі, як соціальному і державному інституту, визначенню її статусу та місця у функціонуванні суспільства, окресленню владного простору, меж та горизонтів владопокладання присвячувалися праці Т. Парсонса, Х. Лассуела, Е. Кеплена, Р. Даля, Д. Юма, Д. Карtrighta, Дж. Марча, Х. Аренд, П. Морріса, А. Гідденса, Г. Альмонда, М. Фуко, Н. Лумана, Р. Бершtedта, Х. Саймонда, П. Бекрека, М. Беретца, С. Льюкса та інших представників світової наукової думки ХХ ст.

Збагачуючись на кожному черговому цивілізаційному повороті історії новим емпіричним матеріалом, підходами та концепціями щодо сутнісного наповнення й типологізації поняття “влада” та організації системи владних відносин в різних суспільних моделях, соціогуманітарна сфера практично під кінець ХХ ст. інституалізувала нову наукову субдисципліну — кратологію⁵. Основне евристичне спрямування цієї своєрідної, за визначенням В. Ледеява, “інформаційно-пошукової системи, в якій представлені конкуруючі дослідницькі програми”⁶, націлене на вирішення кола проблем, зав’язаних на питаннях: “Що є влада: потенціал, його реалізація чи те й інше? Атрибут, відношення чи дія? Влада робити щось чи

⁴ Ледеяв В.Г. Власть: концептуальный анализ. — М., 2001. — С. 5 (Электронный ресурс: <http://filosof.historic.ru>); Солонько И.В. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ. — М., 2011. — С. 6.

⁵ Див., наприклад: Халипов В.Ф. Власть: Основы кратологии. — М., 1999; Его же. Кратология — наука о власти: Концепция. — М., 2002; Его же. Наука о власти. Кратология. — М., 2008.

⁶ Ледеяв В.Г. Власть: концептуальный анализ. — С. 5.

влада над кимось? Що є безпосереднім об'єктом впливу влади: інтереси, преференції, поведінка, свідомість, вибір діяльності, їх комбінація? Чи може влада здійснюватися поза наміром? Чи означає влада за визначенням конфлікт, опозицію, спротив, асиметрію? Хто є суб'єктом влади: індивіди, групи, організації чи соціальні структури і системи? У чому полягає специфіка окремих видів влади?"⁷

Додамо: цей ряд можна значно доповнити. Адже різнопланове семантичне навантаження поняття "влада" та наявність численних концептуальних підходів до трактування його сутнісного змісту диктує проведення науково-пошукової роботи не лише в традиційних рамках методологічних можливостей філософії, політології, юридичної науки та соціології, а й суспільної психології, соціолінгвістики (зокрема, з позицій сучасної дискурсивної практики). Однак не менш важливим (особливо в прогностичному контексті) видається вивчення влади як історичного феномена. Адже саме за допомогою пізнавальної інструментарію історичної науки (безперечно, з урахуванням міждисциплінарного характеру самого предмету дослідження) перед вченими відкривається цілком реальна перспектива створення багатовимірної комплексної реконструкції процесу формування влади в різних часових координатах та соціокультурних системах; здійснення порівняльного аналізу напрацьованих суспільною практикою моделей владарювання й державного управління, вироблення певних поведінкових стереотипів як носіїв влади, так і тих суб'єктів соціальної взаємодії, які опиняються у сфері поширення владних впливів, а відповідно й пропонування альтернативних варіантів виходу із турбулентних політичних ситуацій сьогодення.

До компетенції істориків слід також віднести дослідження факторів формування й специфіки функціонування політичної влади у тій чи іншій соціальній дійсності; особливостей реалізації влади, зумовлених впливом на цей процес конкретних чинників і суспільно-політичних реалій; становлення та зміни методів й механізмів владарювання; формування мережі як центральних

⁷ Там же. — С. 7.

владних установ, так і органів регіонального й місцевого самоврядування, а також розмежування повноважень в існуючих структурах та ієрархіях влади. Важливими є відтворення вертикалі та кола компетенції органів державної влади, обґрунтування їх легітимності й легальності, спроможності владних інституцій забезпечувати внутрішню й зовнішню безпеку, захист інтересів держави і суспільства на міжнародній арені; формування політичних позицій, виявлення мотиваційних імпульсів у ході боротьби за владу та міри соціальної лояльності контрагентів владного процесу; вивчення феномену влади в контексті еволюції політичної культури й презентації образу влади в масовій свідомості та історичній суспільній пам'яті тощо.

Нові дослідницькі горизонти запропоновано, зокрема, останнім часом в німецькій історіографії, в концептуальному полі якої "крізь призму історії управління" пропонується розглядати питання "розвитку і соціальної мобільності окремих суспільних шарів"; вивчення управлінських еліт, а також "окремих сфер управління і впливу конфесійної своєрідності на розвиток органів управління"⁸. Нагадаємо, що ще наприкінці 1960-х років знову ж таки німецький вчений Г. Оєстрайх ввів у методологічний простір історичної науки поняття "соціальне дисциплінування"⁹, чим істотно скоригував подальшу перспективу студіювання процесів "функціонального оформлення" ранньомодерної державності та сформованого нею владного поля¹⁰.

Фокусуємось на періоді раннього нового часу, відзначимо наявність доволі потужного творчого доробку, напрацьованого академічним потенціалом різних країн у вивченні владного простору континенту та моделювання соціальної поведінки суспільних

⁸ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время. — М., 2011. — С. 188.

⁹ Oestreich G. Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // Gist und Gestalt des frühmodernen Staates / Ausgewählte Aufsätze. — Berlin, 1969.

¹⁰ Хаусманн Г. Соціальне дисциплінування — ризик створення понять у німецьких дослідженнях історії раннього Нового часу // Історія та історіографія в Європі. — Вип. 1-2. — К., 2003. — С. 116.

страт в різних політичних режимах¹¹, а також еволюційних модифікацій владно-управлінських структур та системи владарювання загалом¹², включаючи комунікативний та ціннісно-суб'єктивний рівні¹³. При цьому в центрі уваги опинився комплекс проблем, пов'язаних із процесами монархізації й становлення інституту абсолютної монархії протягом XVI–XVIII ст.¹⁴, а також поступової бюрократизації всієї управлінської системи, з чим сучасні гуманітарії схильні пов'язувати започаткування процесу лібералізації сфери суспільної взаємодії¹⁵.

-
- ¹¹ Власть, общество, индивид в средневековой Европе / Ред. Н.А. Хачатурян. — М., 2008; Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время / Ред. Н.А. Хачатурян. — М., 2011; Хачатурян Н.А. Власть и общество в Западной Европе в Средние века. — М., 2008 та ін.
 - ¹² Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал. — М., 2004; Цатурова С. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков. — К., 2012; Шишкин В.В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках. — СПб., 2004 та ін.
 - ¹³ Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. — Смоленск, 2004; Ивонина Л.И. Французские министры XVII в. и их богатства // Новая и новейшая история. — 2006. — № 6; Медведева К.Т. Австрийские Габсбурги и сословия в начале XVIII века. — М., 2004; Люблинская А.Д. Франция при Ришелье. — М., 1982; Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. — М., 2006; Трепавлов В.В. "Белый царь": образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. — М., 2007 та ін.
 - ¹⁴ Гусарова Т.П. Проблемы интеграции в композиционных монархиях раннего нового времени (на примере монархии австрийских Габсбургов) // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время. — М., 2011; Люблинская А.Д. Французский абсолютизм в начале XVIII века. — М., 1965; Омельченко О.А. Монархия просвещенного абсолютизма в России: Политическая доктрина; правовая политика, государственные реформы: Дис. ... докт. юрид. наук. — М., 2002; Остапенко Г.С. Британская монархия от королевы Виктории до Елизаветы II: концепция управления и личность суверена. — М., 2006; Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. — М., 2004 та ін.
 - ¹⁵ Копосов Н.Н. Высшая бюрократия во Франции XVII в. — Ленинград, 1990 та ін.

Варто відзначити, що в історіографічному просторі України щодо дослідження сформованого в ранньомодерну добу національного інституту влади в епоху раннього нового часу на сьогоднішній день склалася менш оптимістична картина. Переважно наукові інтереси вчених фокусувалися на з'ясуванні територіально-політичного устрою козацької України, а відповідно й організації та функціональних прерогатив окремих органів центральної влади й самоврядування (М. Василенко, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, І. Джиджора, В. Дядиченко, В. Єрмолаєв, П. Захарчишина, В. Заруба, А. Козаченко, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, М. Слабченко, Т. Чухліб); дослідженні господарсько-фінансової політики урядів та стрижневого спрямування їх зовнішньополітичних і військових доктрин (В. Барвінський, Б. Галь, Т. Гончарук, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Заруба, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, О. Оглоблін, О. Сокирко, М. Слабченко, В. Смолій, В. Станіславський, В. Степанков, І. Стороженко, В. Утвенко, Т. Чухліб, В. Шугаєвський, А. Яковлів). Вивчалися також окремі аспекти функціонування судової гілки влади (В. Горобець, І. Грозовський, А. Гурбик, О. Гуржій, А. Лазаревський, Л. Окиншевич, А. Пашук, М. Слабченко); політико-культурного контексту владного простору (О. Гуржій, І. Верба, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич); розглядалися питання формування владної еліти Гетьманату (О. Апанович, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Кривошея, І. Крип'якевич, О. Однороженко, В. Панащенко, В. Шевчук). На відміну від того значення, яке надається в європейській історіографії ролі королівського (монаршого) двору в ціннісно-функціональних системах влади, в Україні вивчення гетьманських резиденцій лише започатковане останнім часом, переважно в зрізі їх структурно-функціонального, соціального та мистецького значення (В. Белашов, О. Бузун, О. Васильєва, В. Вечерський, А. Деркач, В. Коваленко, В. Ленченко, Ю. Мицик). Найбільш узагальнено на сьогодні різноманітні аспекти соціального й політичного призначення інституту влади, механізмів його функціонування та посадових повноважень центральної й місцевої адміністрацій акумульовано в монографії В. Горобця "Влада та соціум Гетьманату" (К., 2009) та у першому томі фундаментальної "Історії державної служби в Україні" (К., 2009). Чимало ж важливих і акту-

альних питань, зокрема, регулювання центральними владними інститутами економічної та культурно-духовної сфер, а також впливу владних структур на інтенсивність ідентифікаційних, націотворчих процесів в Українській державі, взаємопов'язаності встановлених в Україні владних режимів із станом суспільної політичної свідомості, а також політичної культури елітарних соціальних шарів, формування образу влади в ранньомодерному українському суспільстві й пізнішій історіографічній традиції тощо, все ще залишається поза увагою вчених.

Зважаючи на комплексність проблеми, зупинимося на кількох аспектах, що наближають до розуміння сутнісного змісту сформованого у середині XVII ст. національного інституту влади та визначають її функціональне поле.

Як відомо, свого часу, зважаючи на типове для геополітики ранньомодерної доби конфронтацію відносин між державами, чинником чого виступала боротьба провладних еліт за переділ територіально-владного простору Європи, І. Бурхардт запропонував гіпотезу, якою обґрунтовував значущість фактора війни в ранньомодерному державотворенні¹⁶. В українському варіанті подібним мілітарним імпульсом та фактором творення принципово нової політичної системи стала Національна революція. Почавшись збройним виступом на Запорозжжі взимку 1648 р., вона не лише ліквідувала чинність на звільнених теренах України владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм Речі Посполитої, а й докорінно змінила їх політичний устрій, соціальну та адміністративну структури і сферу соціальних зв'язків. По суті, в умовах революції в козацькій Україні відбулося оформлення принципово нової владно-управлінської системи, що спрямувалася на утвердження національних форм державності.

Відзначимо, що на відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (нехай і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності) в політичному устрої та функціонуванні інституцій влади відбувалися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися

¹⁶ Властные институты и должности в Европе... — С. 172.

на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки). Конституювання національного державного організму відбулося лише на середину 1650 р., хоча перші орієнтації щодо проголошення курсу на незалежнення визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проекту у життя фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська літньо-осінньої кампанії першого року революції. Фактично прийняттям у липні "Статей про устрій Війська Запорозького" було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля власне української державної системи, що де факто стає реальністю вже на кінець 1648 р.

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. В ході свого формування нове суспільство збагачувалося принципово відмінними етнопсихологічними рисами, на перше місце серед яких почало виходити усвідомлення своєї національної ідентичності. Так, вже з другої половини 50-х років XVII ст. поряд з термінами "Русь" і "руський народ" починають вживатися назви "Україна" й "український народ". Водночас цей процес супроводжувався оформленням територіального ареалу майбутньої держави. Населення цього ареалу, в національному складі якого кількісно переважали українці (русини), не без сприяння з боку новостворюваних владних структур, починало усвідомлювати себе окремішною соціокультурною спільнотою. Характерно, що при цьому продовжувало зберігатися закладене на ментальному рівні відчуття заснованої на національно-релігійних і мовно-культурних традиціях спорідненості мешканців козацької України з населенням тих українських земель, що залишалися і далі у складі Речі Посполитої. Тяглість цієї тенденції засвідчили, зокрема, автори проекту договору з турецьким султаном (літо 1668 р.). "Руський народ розділений між різними державами", — підкреслювалося в документі, однак на всіх теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли, до Києва, Севська і Путивля,

“всі вони суть козаки”¹⁷. Саме на ідеї цієї спорідненості протягом не одного десятиліття засновувалися плани українських гетьманів (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та ін.) возз’єднати у межах національної держави всі етнічні українські землі.

Власне, ця ж ідея може бути покладеною в основу ціннісного виміру української влади, в контексті чого насамперед варто зробити наголос на її легітимності й легальності. Незважаючи на те, що цей аспект потребує подальшого спеціального дослідження¹⁸, відзначимо, що в традиції Війська Запорозького служба польському королю розглядалася козаками як певний контракт з обов’язковими обов’язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. У разі недотримання застережених умов королівською владою козацтво вважало законними як відмову служити володарю, так і право захищати свої та “руського народу” права і свободи. Саме цим пояснюється той факт, що збройний виступ 1648 р. однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не сприймався актом свавілля чи зради¹⁹.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Спб., 1875. — Т. VIII. — С. 219.

¹⁸ Див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. — Т. 1. — К., 1992. — С. 117–121; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. — Т. III. — К., 1995. — С. 86–110.

¹⁹ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 249–256; Флоря Б. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение*. — 2002. — № 2. — С. 36–43; Его же. У истоков польско-украинского конфликта // *Славяноведение*. — 2004. — № 4. — С. 28–34.

Водночас у свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувався сприйняття тягlosti й легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського (українсько-го) народу, його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання до польського у складі Речі Посполитої “як рівного до рівного, як вільного до вільного”. Відповідно порушення національно-релігійних прав українців у політичному просторі Речі Посполитої автоматично узаконювало в їхніх очах боротьбу за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчував Б. Хмельницький, який у листі до султана (від 7 грудня 1651 р.) підкреслював: “... бачу, що це є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської”²⁰. Причому, обґрунтування законності суверенного існування українського народу відбувалося шляхом апелювання до природного права²¹ та права захоплення (згідно з останнім, “територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві”²²). Так, під час розмови 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: “...вільно мені там управляти, мій Київ, я є володарем і воєводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй”²³. Ця ж думка в різних варіаціях простежується і в низці інших джерел.

У цілому в роки революції в козацькій Україні сформувалася специфічна соціальна модель, що засновувалася на демократичних засадах суспільного устрою Запорозжя та “городової України” і не мала аналогів у Європі. Висока шкала радикалізації соціальних настроїв вже на початковому етапі революційних подій кардинальним чином стала позначатися на формуванні нової управ-

²⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд.: І. Крип’якевич та І. Бутч. — К., 1961. — С. 233.

²¹ Howard M. Wojna w dziejach Europy. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990. — S. 49.

²² Плохій С. Божественне право гетьманів ... — С. 86–87.

²³ Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Т. II. — М., 1953. — С. 111; Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 99.

лінської вертикалі, спроможної забезпечити життєдіяльність суспільства. Особливість цієї вертикалі становила її спрямованість на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталі нації з перспективою розбудови нового політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену у практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля “до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти”²⁴.

В специфічний спосіб визначалася і суб’єктність влади та формувалися її джерела. Нагадаємо, що фундатором та творцем Української держави стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво. Без сумніву, організаційне оформлення національного інституту влади в умовах революції середини — другої половини XVII ст. відбувалося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства та самобутніх традиціях політичної культури українського суспільства, витоки яких крилися у часах Давньоруської держави. Разом з тим, варто припустити (принаймні, для цього можуть прислужитися вироблені на різних етапах державотворення концепції держави та суспільно-політичного устрою І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика, Ф. Прокоповича, С. Яворського й ін. осіб), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

²⁴ Fay B. *Critical Sozial Science: Liberation and its limits.* — Ithaca — New York, 1987. — P. 130.

Оформлення національного інституту влади проходило інтенсивно і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві органи влади й управління, так і зверху — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. В революційних подіях 1648 р. викристалізовується цілком відмінна від типових для тогочасної політичної практики і властива тільки козацькій Україні форма дуалістичного управління державою — через посередництво старшинської ради й гетьмана. Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої²⁵, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький.

Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям Б. Хмельницького (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку населення, досягла найвищого рівня ефективності, що не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: "...його авторитет такий [великий], що лише він скаже, мусять зробити"²⁶. Підтвердження цій думці знаходимо і у документах, що походять з українського боку. Наприклад, у відповідь на звернення путивльських воєвод щодо створення судової комісії для вирішення прикордонних справ миргородський полковник Матвій Гладкий зауважив: "А так, о чом вам потрібно, пишіть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас заслати, відразу я зашлю людей розумних, письменних, а без наказу пана

²⁵ Див.: Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. — Т. 130: Історичні науки. — К., 2012.

²⁶ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР). — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 326.

гетьмана не почну нічого”²⁷. Про глибину поваги до володаря булави говорить і той факт, що рядові козаки й полковники, побоюючись розправи над Хмельницьким, умовляли його 28 вересня 1651 р. не їхати до польського табору для підписання Білоцерківського договору. За даними польських посланців, вони прохали: “...наш володарю не йди до ляхів”. Коли ж поляки спробували заспокоїти українців, апелюючи до того, що з метою гарантій безпеки у них залишаються заложниками представники відомих у Речі Посполитій шляхетських родин, то почули горду відповідь: “3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п[ана] гетьмана”²⁸.

Задовільно функціонували владні структури при І. Брюховецькому, П. Дорошенку й І. Самойловичі, хоча і відбувалося звуження соціальної бази влади. Разом з тим, зменшення на окремих етапах ефективності діяльності державно-управлінського інституту засвідчувало зниження рівня легітимності, появу процесу “ерозії влади”²⁹, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів). До першої групи слід віднести надмірні політичні амбіції І. Виговського, П. Тетері й І. Брюховецького, недостатні волевільності Ю. Хмельницького, нестримне прагнення до наживи серед значної частини старшин (за твердженням С. Величка, “заддя золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...”³⁰) та ін. Вкрай негативну роль відігравав наявний, за тогочасним висловом, синдром “закутних гетьманчиків”³¹, породжений владолюбством, амбіційністю, егоїзмом старшин, котрі вели боротьбу за владу, переважанням у них особистісних й кланових інтересів над національними, державними, внаслідок чого відбулася моральна деградація носіїв влади.

²⁷ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 239.

²⁸ Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів (далі — БПАН. ВР). — № 2253. — Арк. 92.

²⁹ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. — Вид. 4-е, перероб. і доп. — Львів, 2001. — С. 66.

³⁰ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 26.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 116–117.

Поступово в суспільній свідомості утверджується ставлення до гетьманської влади, як окремої і цілком незалежної від Варшави інституції, спроможної своєю владною волею реалізувати вигоди, висунуті соціальною й національно-визвольною боротьбою мас. На користь окремішності сформованої влади та незалежності козацької України від Речі Посполитої молодією політичною елітою було потрактовано, зокрема, той факт, що обрання на трон нового польського короля і його коронація відбулися без участі представників Війська Запорозького. “Ми... хрест цілували Владиславу королю. А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, — наголошував гетьман під час переговорів 29 квітня 1649 р. з російським послом Г. Унковським, — а нас Господь від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою тим від них стали вільними”³². Характерним з цього погляду є звернення козаків до обложених у Збаражі жовнірів: “...ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті”³³. Така зміна настроїв не залишилася поза увагою сучасників. За свідченням П. Ласка, який у травні-червні 1649 р. перебував у козацькій Україні, “в тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким”³⁴, а за словами анонімного автора “Секретної реляції”, “хлопство всієї України своїм минулим щастям покладає надію на Б. Хмельницького, бо в тому залишається розумінні, що з такою великою його силою Річ Посполита ніколи не зможе зрівнятися. Тому стверджують, що якщо Б. Хмельницький захоче — того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити”³⁵.

³² Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152.

³³ Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів (далі — БЯ. ВР). — № 5. — Арк. 863; БН. ВМФ. — № 2054.

³⁴ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 232.

³⁵ Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР). — № 144. — Арк. 682; Бібліотека національна (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі — БН. ВМФ). — № 6719.

Слід відзначити величезний особистий вклад гетьмана у процес розвитку державних інституцій. Відомо, що після Корсунської перемоги він почав розсилати у різні регіони України козацькі підрозділи на чолі з досвідченими старшинами, доручивши їм справу організації боротьби населення й утворення органів влади³⁶. Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою місцевих жителів, радушно приймав їх представників, обіцяв надати допомогу, брав під захист від повстанської стихії православне духовенство, міщан, представників шляхетського стану (зокрема, деякі галицькі шляхтичі одержали для гарантії їхньої безпеки “козацькі паспорти”)³⁷. Отже, внаслідок концентрації національно-визвольної та соціальної потуги до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше з середини XVII ст. ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатньої Української держави.

Сформована революційним шляхом політична влада набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор “Римованої хроніки” в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби “в Руських краях” зникла й сама пам’ять про польське владарювання (“лядську кров”) і “щоб її духу русинський ніс і не чув”³⁸. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої знайшло реалізацію в утвердженні на звільнених теренах суспільно-політичної організації у формі “козацького устрою”, який ґрун-

³⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 37–38; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — Вид. 2-е. — К., 1971. — С. 121.

³⁷ Жерела до історії України-Руси. — Т. 4. — Львів, 1898. — С. 227; Документи об Освободительной войне украинского народа... — С. 108–109; Кушевич С. Листи зі Львова / Підготував до друку І.І. Сварник // Жовтень. — 1980. — № 4. — С. 121.

³⁸ Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: 36. статей. — К., 1998. — С. 307–310.

тувався на колективній волі козацької спільноти (Війська Запорозького). Не випадково утворена держава почала офіційно іменуватися “Військо Запорозьке”, що відбилося, зокрема, і в титулатурі гетьманів³⁹.

Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за виключенням ратушних) — магдебурзького права, що регулювали владні відносини. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов’язкові правила поведінки членів суспільства. “Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, — пояснював український володар великому коронному гетьману в листі від 22 березня 1656 р., — то його порушити нам приватним чином не можна”, бо “у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями”⁴⁰. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретній історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади перманентно ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Національною особливістю стало й те, що, перебуваючи у стадії формування, всі основні складові влади (суб’єкт, об’єкт та ресурси) відзначалися недовершеністю внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. Безпосереднім носієм влади чи її суб’єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних /

³⁹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 116–117.

⁴⁰ БМЧ. ВР. — Спр. № 1656. — Арк. 211; БН.ВМФ. — № 16460.

генеральних (військових) та старшинських рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради (як визнавав весною 1669 р. П. Дорошенко, хоча він має гетьманську владу, але без дозволу старшини “і без ради військової” розв'язувати важливі питання не може⁴¹; показовим також є його пояснення російському уряду щодо причин затримки направлення посольства до Москви: “бо йдеться не про самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство — без ради всіх неможливо швидко вчинити”⁴²) перетворювалося і на її суб'єкта.

Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й поспільства. Так, 10 вересня 1649 р. з обозу польської армії повідомляли: “Дуже були б раді сам Хмельницький із старшиною і реєстровим козацтвом вчинити мир, але чернь на це не хоче дозволити й слова промовити, одне лише — битися...”⁴³. Це ж підтверджував і сам гетьман. Зокрема, під час розмови з посланцем Я. Радзивілла він між іншим зауважив: “...коли б тепер вчинив мир, так мене ж поспільство від-

⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 184.

⁴² Цит. за: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 338.

⁴³ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 63–64.

разу ж вбило”⁴⁴. І надалі йому неодноразово доводилося зважати на суспільні настрої.

Від самого початку нова українська влада демонструвала потужне вольове начало. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у протиріччя з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання “чорної” ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: “Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!”⁴⁵

Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким своєї влади не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатньої влади повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців. Вважаючи свою залежність від короля Яна Казимира чистою формальністю (підтвердженням цьому слугує заява: “а ні король, а ні Річ Посполита до жодної справи не зможуть змусити. Бо я вільний собі...”⁴⁶), гетьман у своїй титулатурі в листах й універсалах починає пропускати слова “його королівської милості”. Такі зміни в його поведінці і настроях відзначили, зокрема, члени польської делегації під час лютневих переговорів з українською стороною в Переяславі. “...Ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних правителів, і через самого себе, — повідомляли комісари королю, — що йому вже не

⁴⁴ Там само. — № 142. — Арк. 59.

⁴⁵ Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954; 2-ге вид. — Львів, 1994. — С. 21.

⁴⁶ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф.553. — Від. VI. — Спр. № 36 і 37/1. — Арк. 458.

про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито”⁴⁷.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови міцного державного організму. Він вживав дієвих заходів для зміцнення суверенності України. Звертає на себе увагу рішучість, з якою гетьман добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу наведемо універсал від 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам, в якому наголошувалося: “Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло”⁴⁸.

Окремі джерела свідчать, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-кого з мешканців держави, включаючи і представників генеральної старшини, якщо ті демонстрували нелояльне ставлення або дозволяли собі знехтувати його розпорядженням. У вересні 1650 р. литовський канцлер звертав увагу на той факт, що гетьман мав “слухняних собі усіх Русинів, котрі завжди були готові виконувати його волю”⁴⁹. Це ж підтверджує і венеціанський дипломат Альберто Віміна. Згідно із його записом, зробленим під час перебування в Україні, Б. Хмельницький тримав військо “в дисципліні суворими покараннями”, і саме йому належало “вирішення важливих справ”⁵⁰. Провідну роль гетьмана на

⁴⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд.: о. Юрій Мицик. — К., 2012. — Т.1. — С. 204.

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 182.

⁴⁹ Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 270.

⁵⁰ Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — Т. 68. — № 1. — С. 73–74.

українській владній арені неодноразово відзначали і вищі державні сановники Речі Посполитої та інших сусідніх країн⁵¹.

Протягом 1652–1653 рр. український володар продовжував вживати заходів для зміцнення централізації влади та концентрації максимуму владних повноважень у своїх руках. У джерелах зустрічаються відомості, що він уже користувався (хоч й обережно) правом скасування ухвал старшинської ради. Є також інформація, що восени 1652 р. Б. Хмельницький “привласнив собі права” польського короля, віддавши наказ про карбування власної монети⁵². Розширення прерогатив гетьманської влади не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, шляхтич Олекшич у листі до І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав увагу на зміну політичного статусу гетьмана: був раніше “вашим товаришем”, а тепер “став вашим паном”⁵³. Як про “їх країни начальника і володаря” писав про Б. Хмельницького у листі до московського уряду навесні 1654 р. київський митрополит С. Косов⁵⁴. На думку О. Оглоблина, статус гетьмана як єдиного і повноправного володаря Української держави юридично визнавався також умовами українсько-російського договору 1654 р.⁵⁵ Втім, процес абсолютизації влади, який має документальне підтвердження⁵⁶, відбувався далеко не без труднощів. Гетьману постійно доводилося зважати на сильний тиск з боку поспільства (щоправда, такі протестні виступи переважно спрямовувалися не на обмеження гетьманських прерогатив, а проти його соціально-економічної політики). Існував також спротив (переважно у пасивній формі) з боку окремих груп стар-

⁵¹ АГАД. — Ф. 553. — Від II. — Кн. 18. — Арк. 70.

⁵² Там само. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 148.

⁵³ Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 556.

⁵⁴ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 86–87.

⁵⁵ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3–4. — С. 11–14.

⁵⁶ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1281, 1284; Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 746, 764.

шин, невдоволених авторитарними методами керівництва Б. Хмельницького.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Завдячуючи тому, що зусиллями Б. Хмельницького у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві органи влади, які взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя. Засобом донесення основних засад політики гетьмана до центральних й місцевих органів влади, а також управлінських структур самоврядних поселень були накази, які репрезентували владне повеління. Відмова від їх виконання (за винятком періодів паралічу владних структур) приводила в дію каральний апарат, який застосовував до об'єкта влади різні види покарання (до смертної кари включно), що фіксують десятки універсалів гетьманів, полковників й інших старшин. Таким чином, підпорядкування волі державного апарату не тільки приватних чи групових волеустремлень осіб, а й соціальних спільнот перетворювалося на узвичаєну норму у взаємовідносинах влади і соціуму. Це відбувалося одночасно з процесом "нормування поведінки як узагальнення правил у відповідності із загальним інтересом"⁵⁷, чому сприяло становлення вертикальної соціальної мобільності, але перешкождали постійні воєнні дії, люмпенізація частини населення й гострі соціально-політичні конфлікти у суспільстві. Водночас відпрацьовувалися механізми відстоювання своєї суверенності

⁵⁷ Оглоблин О. Проблема державної влади... — С. 114.

щодо інших держав. Будь-які спроби Речі Посполитої чи Російської держави підпорядкувати собі управлінський апарат козацької України чи обмежити її державний суверенітет, як правило, наштовхувалися на потужний спротив, що виливався, наприклад, у масові виступи проти умов Зборівського, Білоцерківського, Гадяцького, Переяславського, Чуднівського й Московського договорів. Лише з кінця 60-х років уряд Лівобережного Гетьманату остаточно відмовляється (під тиском Москви) від проведення самостійної зовнішньої політики.

Важливим питанням дослідження інституту влади є з'ясування прерогатив центральних і місцевих владних структур та характеру їх функціонування. І хоча це питання перманентно опинялося в полі дослідницького інтересу, все ж було б занадто оптимістичним твердити, що на сьогодні маємо більш-менш цілісну його наукову реконструкцію. Зауважимо, що в козацькій Україні процес розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову дещо затягнувся у часі й набув більш-менш довершених форм, на жаль, лише на момент затухання власне національної державотворчості. Тим не менше, структурування владної вертикалі почалося практично одночасно з закладанням підвалин національної політичної системи.

Як зазначалося, у 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради — “суворого сенату”, за образною характеристикою А. Віміні⁵⁸, з органу козацького самоврядування у найвищій державний орган козацької України⁵⁹. До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки вона уособлювала вияв прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів

⁵⁸ Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киевская старина. — 1900. — № 2. — С. 70.

⁵⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... — С. 264.

простим волевиявленням) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська чорна рада 1663 р.).

Стихийність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б. Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань. Відбувається переформатування генеральної ради у представницький орган, участь в роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2–4 до 20); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства. Загальна кількість учасників ради могла обраховуватися 2–4 тис. осіб⁶⁰. Після смерті Б. Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х років у Лівобережній Гетьманщині прийняті нею ухвали відзначалися переважно формальним характером (з 1669 р. рада збиралася лише за царським розпорядженням⁶¹). Натомість у Правобережжі за гетьманування П. Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів⁶²), приймаючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала тричі на рік, участь у її роботі була обов'язковою для запорожців. Вона виступала одночасно як найвищий законодавчий, адміністративний і судовий орган влади⁶³.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися

⁶⁰ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Харків, 2002. — С. 7–9; Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001. — С. 9–10.

⁶¹ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 16.

⁶² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

⁶³ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 54–55.

або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань внутрішнього політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відігравала важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б. Хмельницький і перетворив її у дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну законність в очах козацтва⁶⁴. Після його смерті старшинська рада перетворилася у впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, кому вдалося уникнути протистояння з нею, виявився П. Дорошенко. Він щиро був переконаний в тому, що "без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити"⁶⁵.

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б. Хмельницького вони вже призначалися. Пізніше практикувалися (в залежності від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) форми як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і призначення. У перші роки існування національного державного організму з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, який водночас був очільником держави. Особисті якості Б. Хмельницького й зосередження в його руках істотних важелів влади перетворили цю посаду на центральну

⁶⁴ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 17–18; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 11–12; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 202, 204.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 53, 184; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — Вип. VIII. — К., 1930. — С. 249–256.

“в політичній системі Гетьманщини”⁶⁶. В умовах утвердження авторитарного режиму в сферу функціональних обов’язків гетьмана входило видання універсалів — нормативних актів, що мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків й управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо⁶⁷. Разом з тим, відсутність практики фіксації у правних актах повноважень ради й гетьмана сприяла появі двох тенденцій — перетворення держави в олігархічну республіку або ж встановлення монархічної влади, презентованої спадкоємним гетьманством. Протистояння цих тенденцій потенційно загрожувало втягненням суспільства у вир жорстокої політичної боротьби з усіма трагічними в таких випадках для України наслідками. Спираючись на свій авторитет, Б. Хмельницькому вдавалося утримувати ситуацію під контролем. Після його смерті відбувається помітне звуження прерогатив гетьманської влади.

Фіксованої системи службової ієрархії старшинських урядів не склалося; в ході революції їх роль могла зростати чи зменшуватися. Традиційно друге місце після гетьмана займав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п’яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарбія, генерального хорунжого та генерального бунчужного. Кожен з цих владних посадовців мав певні повноваження й функціональні обов’язки. Обозний видав артилерією, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов’язки наказного гетьмана. Осавули займалися питан-

⁶⁶ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 254.

⁶⁷ Горобець В.М. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України // Історія української культури. — Т. 3. — К., 2003. — С. 120; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 23–29; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 10; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 236.

нями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організовували супровід іноземних послів. Вони часто призначалися наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що розглядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, як і осавули виконував доручення глави держави. Підскарбій керував фінансами й видав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком⁶⁸.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила собою постійно функціонуючу інституцію. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організовувала й контролювала збір податків і мита. В період гетьманування Б. Хмельницького рада генеральної старшини виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася у важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади⁶⁹.

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами виступали канцелярії, головною серед яких вважалася Генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримування у належному стані військової артилерії. У 50-х роках XVII ст. почала

⁶⁸ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 32–42; Ермолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 32–40; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 12–13; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 237–238.

⁶⁹ Ермолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 30–32; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини... — С. 13–14.

формуватися Фінансова канцелярія, до функцій якої перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами⁷⁰.

Виникла власна судова система. Центральне місце в ній займав Генеральний військовий суд, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, й питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ⁷¹. Генеральний, полкові й сотенні суди замінили собою гродські, земські, підкоморські й панські, що перестали існувати. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках судочинство входило до компетенції колегії лавників і ратуші, у селах — вйтів й отаманів (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади.

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд складали полковник та полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак з 1649 р. її роль помітно зменшується. Б. Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників (перший подібний випадок відомий з травня того ж року)⁷². Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Полковники

⁷⁰ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 42–43; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 41–44; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13–14; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 244–245.

⁷¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 242.

⁷² Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1986. — С. 30; Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 409.

виступали носіями верховної влади на території полків, й до їх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину, яку складали обозний суддя, осавул і писар. Останні, як і полкова рада старшин та полкова канцелярія, виконували у межах полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й Генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні⁷³.

Полкова модель діяльності органів влади була перенесена у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників, її повноваження набувають формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав обширні військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковнику, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавул і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він стежив за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, за відсутності сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст займали вище, ніж сотники, становище й входили до складу полкового уряду⁷⁴. Розв'язанням всього комплексу питань внутрі-

⁷³ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 44–45; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 45–58; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 14–15; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 240; Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 8–10.

⁷⁴ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 59–69; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 15–16; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 240.

шнього життя села займався сільський отаман⁷⁵. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорозжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої набували обов'язкової для усіх козаків, старшин і кошового чинності. Рада обирала кожного року кошового отамана (за гетьманування Б. Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х років) — кошового гетьмана й усіх старшин, які разом складали уряд — Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість лише реконструювати в загальних рисах функції кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу, а під час воєнних дій виступав головнокомандувачем війська й наділявся, по суті, необмеженими повноваженнями. В мирний час цей посадовець очолював дипломатичну службу, відав військовою скарбницею, затверджував судові вироки. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, який здійснював судочинство на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто користувалися серед запорозців більшим авторитетом, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х — у 50-х роках XVII ст. зросла роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани ("старики")⁷⁶. Водночас не

⁷⁵ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 69–70.

⁷⁶ Горобець В.М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжн. наук. конф. — К. — Запоріжжя, 1997 — С. 33–40; Його ж. Політичний устрій українських земель... — С. 61–62; Паньонка І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — С. 9–11; Сергієнко Г.Я. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі в другій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській істо-

можна не зазначити, що така відрубність січової влади від уніфікованої владної системи інших регіонів України створила реальну перспективу поступового перетворення Запорозжя на альтернативний Гетьманату політичний центр, який перманентно виступав осередком концентрації опозиційних центральній владі настроїв, чим безпосередньо загрожував існуванню самої української державності.

Важливим інститутом політичного життя стали органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б. Хмельницькому не лише не обмежувала діяльність міських й сільських самоврядних структур (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків)⁷⁷. Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Укладаючи договір 1654 р., український гетьман домігся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку ж політику проводила більшість наступників Б. Хмельницького. Лише за гетьманування І. Брюховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади⁷⁸.

рії, культурі та національній свідомості... — С. 44–55; Станіславський В.В. Запорозька Січ у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 558–571; Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 4–14; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 163–187.

⁷⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 460–461; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 241–243.

⁷⁸ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 213; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 241–243; Падох Я. Міські суди на Україні—Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948.— С. 101–108; Швыдько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII — середине XVIII века. — Днепропетровск, 1984. — С. 32–37.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями війт, влада якого була пожиттєвою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані війту, що здійснювали судочинство з цивільних й кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, що не мали магдебургії; вони управлялися ратушами в складі війта та 2–3 бурмистрів. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування окремих іноетнічних громад⁷⁹. На середину 70-х років існували також невеликі міста і містечка, в яких не було спеціальних самоврядних установ⁸⁰. Хоча джерела не фіксують наявності “ратушних” міст і містечок у Правобережжі, із значною долею вірогідності можна припустити їх реальне існування, оскільки міський уклад обох Гетьманатів, при наявності регіональної специфіки, в цілому розвивався в одному напрямі. Вірність такого припущення засвідчують, зокрема, присяжні книги 1654 р. Білоцерківського й Ніжинського полків (єдині, що збереглися), в яких зафіксовано наявність війта й бурмистрів у більшості міст і містечок Білоцерківського полку. Подібне ж мало місце і в Ніжинському полку⁸¹. Існувала також категорія міських поселень (близько 12% усіх населених пунктів Лівобережжя й значно менше у Правобережжі), які перебували у приватному володінні (часто ранговому) гетьманів, старшин і духовенства (Чигирин,

⁷⁹ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 47–49; Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. — Т. 3. — С. 239–256; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 79–80, 281–284.

⁸⁰ Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 241; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 79–80.

⁸¹ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. — К., 2003. — С. 51, 57, 60, 67, 72, 78, 85, 98, 101, 105, 110, 114, 120, 123, 126, 128, 136, 140.

Гадяч, Медведівка, Ромни, Паволоч й ін.)⁸². Зрозуміло, найбільшим набором прав і привілеїв користувалися міщани міст, які мали магдебурзьке право. В складних політичних умовах жителі Києва, Чернігова, Ніжина, Вінниці, Переяслава й інших міст не тільки вельми успішно обстоювали його норми, але й домагалися від влади нових пільг (“вольностей”).

Зважаючи на те, що міста ставали організаційними центрами формування сотень і полків, в них паралельно з традиційними утворювалися козацькі органи влади. Стосунки між міським поспільством й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, в цілому склалися у формі соціального партнерства. Останнє проявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження отриманого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, почала називати себе значна частина селянства⁸³. Натомість відносини міських і державних (козацьких) органів влади склалися далеко не просто, особливо з кінця 50-х років, коли полкові і сотенні уряди посилили втручання у міське самоврядування, намагаючись підпорядкувати собі магістрати й ратуші. Відома зятата боротьба магістратів Переяслава, Ніжина, Полтави, Стародуба й інших міст Лівобережжя з полковою адміністрацією (припускаємо, що аналогічні процеси, хоча і не в такій гострій формі, відбувалися і в Правобережжі)⁸⁴.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад

⁸² Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К., 2007. — С. 143-144.

⁸³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 360.

⁸⁴ Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 258-259; Швыдько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.) — Днепропетровск, 1983. — С. 38-43; Её же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 35-37.

стояли старости (отамани, війти), котрі наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, правил перебування приїжджих, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносинах громади тощо.

Слід зауважити складний характер відносин між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними установами. Центральною віссю протиріч (інколи вони досягали гранично критичної межі) виявилася сфера розмежувань, з одного боку, владних повноважень гетьмана та генеральної ради, з іншого ж — старшинської ради й генеральних старшин. Курс Б. Хмельницького на встановлення сильної одноосібної влади викликав відкритий або ж прихований спротив (особливо у 1648–1651 рр.) частини українського суспільства. Так, влітку 1648 р. дехто з козаків скаржився, що гетьман з черню не має ради, “чого перед цим не бувало, бо завжди чернь домагалася того, аби з нею радилися...”⁸⁵. На цьому ґрунті виник конфлікт між українським володарем та наказним гетьманом М. Кривоносом, котрий не став виконувати розпорядження Б. Хмельницького, мотивуючи свою відмову тим, що той “не є нашим присяглим гетьманом...”⁸⁶. Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б. Хмельницький наштовхнувся на сильну протидію з боку старшини (конфлікт вдалося залагодити лише за допомогою скликання у травні чорної ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників⁸⁷.

Смерть українського володаря й усунення від влади восени 1657 р. Ю. Хмельницького лише загострили дану проблему. Свідоме звуження І. Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, було

⁸⁵ Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Док. і матеріали. — Рівне, 1999. — С.19.

⁸⁶ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 598.

⁸⁷ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 25.

сприйняте запорожцями і показаними масами поспільства як сигнал до відновлення чинності чорної ради у її класичній формі. При цьому старшина поспішила скористатися з ситуації для розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції перетворюються у визначальні за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–1663 рр.), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають номінального характеру (з'являються елементи олігархічно-республіканської форми правління)⁸⁸.

Водночас запорожці й більшість лівобережного козацтва, невдоволені самовладдям старшин й підтримувани Москвою, домоглися на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) обрання висуванця Запорожжя І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України, започаткувавши тим самим розпад унітарної держави⁸⁹. Перетворення її у поліцентричне об'єднання Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Запорожжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їх політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися возз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом “війни звернень” гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 — весни 1664 рр., пройнятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один “християнський малоросійський народ”, “єдинопотробні

⁸⁸ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 128–129.

⁸⁹ Газін В.В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 38–45; Його ж. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 72–76; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 250–256; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2009. — С. 306–317.

брати”, котрі мають спільну Вітчизну “матір нашу” тощо⁹⁰), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані ззовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Розбалансованість повноважень центральних інституцій владної вертикалі негативно позначалася на державотворчому процесі.

Якщо Б. Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домігся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. Призвичаєні до використання зброї, як найбільш легкого (а під час і єдиного) засобу задоволення першочергових матеріальних потреб, злюмпенізовані вихідці з різних соціальних категорій населення, охоче пристаючи на гасла козацької “вольності”, сповідувані січовою сіромою, посилювали опозиційність Запорожжя, яке прагнуло повернути Кошу провідну політичну роль, втрачену влітку 1648 р. Вже навесні 1657 р. тут розпочався рух, спрямований проти політики центральної влади. Особливо загрозливих масштабів опозиційні виступи запорожців набули після переходу булави до І. Виговського. Їх підтримала частина знедолених козаків “городової України”. За свідченням очевидців, “повстало багато голяків і неімущих людців, полковників і сотників, і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх заберемо”⁹¹. Використання бунтівних мас знедолених окремими старшинами для реалізації власних політичних амбіцій спровокувало розростання конфлікту та його переростання навесні 1658 р. у громадянську війну. Практично до середини 70-х років XVII ст. основним детонатором цього загрозливого збройного суспільного протистояння продовжувало

⁹⁰ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 18; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т. III. — Кн. 1: (третя чверть XVII ст.). — С. 385–386, 388–390, 403–404.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 64.

залишатися Запорозжя, політика якого часто дисонувала з державницькими устремліннями українських гетьманів.

Розбалансування в таких умовах владної вертикалі, за свідченням коронного обозного А. Потоцького (осінь 1659 р.), призвело до панування в Україні “свавілля з боку некерованої черні”⁹². На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я. Сомко визнавав, що “нині у них всякий собі керує”⁹³, а влітку наступного року І. Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман “привласнює собі владу рівну гетьманській...”⁹⁴. Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. “Дійшло до того, — констатував восени 1664 р. полковник О. Гоголь, — що кожен козак був полковником, а кожен сотник — гетьманом”⁹⁵.

У світлі сказаного уявляється доцільним навести хоча б загальну характеристику того соціального середовища, яке виступало основним постачальником потенційних носіїв влади в козацькій Україні. Сьогодні є доведеним фактом, що на початковому етапі Національної революції державна еліта рекрутувалася з соратників Б. Хмельницького по організації повстання, дещо згодом — із козаків та старшин козацьких реєстрових полків, які перейшли на бік повстанців. У ході формування адміністративно-політичного устрою козацької України на її території виникли десятки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп. Визнання гетьманом козацьких прав за показаними селянами і міщанами зумовило включення їх керівників до складу старшини, що, безумовно, сприяло її консолідації.

Згуртування еліти протягом 1648 — першої половини 1649 рр. означало не зняття чи подолання суперечностей між її основними угрупованнями, а зближення між ними на основі висунутих Б. Хмельницьким ідей. Принагідно відзначимо, що при цьому ані

⁹² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — Т. III. — К., 1898. — С. 388.

⁹³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 360.

⁹⁴ Архів Інституту історії України НАН України (далі — АІУ). — Оп. 3. — Спр. № 30. — Арк. 236.

⁹⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852. — Т. IV. — С. 461.

більшість інтелігенції, ані більшість середнього та вищого православного духовенства не підхопили їх, не стали їх виразниками й захисниками. Їхня пасивність зіграла вкрай негативну роль у розвитку національно-визвольної боротьби. Залежно від підходів до розв'язання питань державного будівництва, соціально-економічної політики й відносин з Річчю Посполитою серед старшини визначилося три угруповання: радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підході до створюваної моделі національно-економічних відносин, політичної форми управління.

Неможливість повною мірою реалізувати державну ідею протягом 1649–1653 рр., необхідність укладення договорів з польським урядом негативно позначилися на формуванні еліти й розвитку її політичної свідомості. Не секрет, що частина представників влади, особливо на місцевому рівні, фактично відмовляє державотворчій програмі гетьмана в підтримці. Невдачі в боротьбі за незалежність, з одного боку, посилювали сумніви в можливості розбудови самостійного державного організму й таким чином послаблювали вплив національної ідеї на розвиток самосвідомості еліти, з іншого — сприяли утвердженню в ній ідей автономізму, формуванню комплексу національно-політичної неповноцінності. А постійна загроза втрати (в разі поразки у війні з Річчю Посполитою) свого соціально-політичного становища обумовлювала в ментальності старшини переважання приватних інтересів над державними.

Власне, розкол політичної еліти й деструктивний характер відносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи. Свою деструктивну лепту в розхитування ситуації внесла і відсутність єдності в середовищі православного духовенства. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжусобної боротьби старшин за владу, поділу козацької України на два Гетьманати сприяла формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, Л. Баранович, М. Филімонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними різко

послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для відстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії⁹⁶, що, як відомо, було використано Росією в імперських інтересах.

За оцінкою Д. Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у “стані загальної анархії”⁹⁷. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли з великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а Д. Многогрішному й І. Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної чорної ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад. Зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося і нормальне функціонування полкових й сотенних урядів. Однак возз’єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів 1668 р., а також у 1674 рр. залишалося формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям й не припиняли міжусобної боротьби за “єдність України” під своєю гегемонією. Важливу роль катализатора у дестабілізації політичних процесів в Україні відігравав геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, спеціально провокували внутрішню боротьбу за владу. Це було б “непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], — підкреслював

⁹⁶ Див.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — Т. 2. — К., 1998. — С. 84–96, 292–343; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 90–104; Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни. — Вінніпег, 1956. — С. 126–134, 138–173, 403–417, 432–463; Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 91–100; Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 82–89; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство // Історія української культури. — Т. 3. — С. 359–369.

⁹⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 47.

один з польських сановників у вересні 1671 р., — коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися й об'єдналися”, бо “та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки”⁹⁸.

Владне волепокладання поширювалося на всі без винятку аспекти внутрішнього та зовнішнього життя країни, охоплюючи, крім суспільного, й індивідуальний рівень. Функціональні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона реалізовувалася на першому етапі революції, коли основною метою, засадничими принципами функціонування інституту влади стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі. Після 1657 р. функція влади щодо консолідації суспільства та оптимізації політичної системи виконувалася неефективно. Якщо урядам П. Дорошенка та І. Самойловича все ж вдавалося утримувати певну суспільну рівновагу, то прорахунки урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичного протесту, що в кінцевому рахунку призвело власне до розпаду самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про регулятивну функцію. Тільки за гетьманування Б. Хмельницького владою приділялася велика увага регламентації політичної взаємодії і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П. Дорошенка та І. Самойловича) вона далеко не завжди виконувала свої безпосередні завдання.

⁹⁸ Державний архів у Кракові (далі — ДАК). — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 123.

Загалом через егоцентризм української політичної еліти, її ненаситне устремління до влади зміст політичної функції державної владної системи після поразки революції у 1676 р. звівся по суті до намагань збереження політичної самобутності України у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками у політичному просторі Гетьманщини за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави.

В цьому контексті на чільне місце виступала правотворча діяльність. Полкові і сотенні суди стежили за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень урядових структур. Б. Хмельницький підкреслював, що в козацькій Україні “кождий маєт волное право в судах ведлуг привилеов роспиратсе”⁹⁹. Велася, особливо за гетьманування Б. Хмельницького й П. Дорошенка, досить ефективна боротьба з кримінальними злочинцями. П. Алеппський не без захоплення констатував, що “в дні Хмеля” “панують правосуддя і справедливість”, і в країні козаків “немає ні злодіїв, ні грабіжників”¹⁰⁰. Рішучих заходів щодо викорінення розбійництва після приходу до влади вживав також П. Дорошенко. Як засвідчував на початку липня 1667 р. київський воєвода П. Шереметев, гетьман “всі ці розбої приборкав, багатьох розбійників велів повішати...”¹⁰¹. Доволі часте звернення влади при захисті різних форм власності, регулюванні соціальних відносин, розв’язанні конфліктів, упокоренні заворушень до силових методів, зокрема, застосування як міри покарання смертної кари, засновувалося на “військових артикулах”, “праві войсковому”, “срокости войскової”.

Реалізація правотворчої і правоохоронної функцій здійснювалася не лише через судову систему, а й центральними та місце-

⁹⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 235.

¹⁰⁰ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1897. — С. 30, 114.

¹⁰¹ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. II. — Спр. № 15422. — Арк. 106.

вими органами виконавчої влади, що мали стежити за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, Генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найбільш ефективні заходи щодо дотримання правопорядку здійснювали уряди Б. Хмельницького й П. Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату з Російською або ж Османською імперіями, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, влада змушена була вносити корективи до національної правової системи.

Одним із основних напрямів владного волепокладання від самого початку функціонування національного інституту влади виявилася зовнішньополітична сфера. При цьому особливого значення набуло забезпечення оборони Української держави, оскільки її становлення й існування супроводжувалися не лише постійною зовнішньою загрозою, але й перманентними воєнними діями, зокрема, у кінці 40-х–50-х роках XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримський ханат.

Для оборони держави залучалося військо (його підрозділи брали активну участь і у внутрішньополітичних чварах), розвідка й контррозвідка. Створена Б. Хмельницьким армія (80–100 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідомлюючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне) військо, яке б утримувалося коштами скарбниці¹⁰². Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Дещо пізніше П. Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережному Гетьманаті виникають “охотницькі” (“компанійські”) полки¹⁰³. З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобереж-

¹⁰² БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 54.

¹⁰³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 54–67.

на Україна втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережний Гетьманат продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

І все ж силові ресурси влади, за допомогою яких забезпечувалися оборона країни, безпека носіїв державної волі, охорона внутрішнього правопорядку, виконання діючого законодавства, розпоряджень і наказів центральних і місцевих владних інститутів тощо, хоча і були доволі потужними, однак далеко не завжди виявляли свою ефективність. В контексті забезпечення обороноздатності країни особливого значення набувала мобілізаційна діяльність урядів, завдяки чому українській армії впродовж тривалого часу вдавалося вести боротьбу із зовнішніми ворогами. При цьому владою на всіх рівнях були успішно задіяні всі види ресурсів, першорядне значення серед яких мали демографічні. Сприятливі умови для господарювання дозволяли мати на території козацької України впродовж кінця 1640-х–1650-х років більшу щільність населення й значно краще економічне становище, ніж на решті українських земель, що забезпечувало мобілізаційні можливості уряду у 80–120 тис. вояків. Проте міжусобиці, воєнні дії, спустошливі наслідки татарських походів, стихійні лиха й епідемії зумовили демографічну катастрофу першої половини 1670-х років у правобережному регіоні.

Водночас в інтересах укріплення безпеки були задіяні всі можливі економічні ресурси. Визнавши легітимність права власності на землю козаків (включаючи вчорашніх селян і міщан) і займанщини посполитих, влада витворила міцну економічну підвалину функціонування політичної системи. Спираючись на економічну потугу господарств козаків і посполитих, вона впродовж тривалого часу могла забезпечувати успішну боротьбу з ворогами незалежності, поповнювати державну скарбницю, чому сприяла також політика підтримки урядом розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Проте руйнівні наслідки воєнних дій, міжусобиць, важких демографічних втрат істотно зменшували потенціал економічних ресурсів влади, звівши його нанівець у Правобережжі.

У своєму розпорядженні влада мала значні соціальні ресурси. В умовах формування системи вертикальної соціальної мобільно-

сті вона визнала статус козаків за усіма, хто погоджувався виконувати військову повинність на користь Війська Запорозького. Як уже зазначалося, в Українській державі не було проведено розмежування козацтва від поспільства. Тим самим влада гарантувала підтримку своїх політичних заходів більшістю населення. Водночас залишався відкритим доступ до лав старшини вихідцям із інших суспільних станів і груп (за умови, що вони здобули козацький імунітет).

Важливу роль в утвердженні зовнішнього суверенітету відіграла дипломатична служба. Завдяки її ефективності козацька Україна в середині XVII ст. успішно відстоювала національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, владі вдалося добитися утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у центральній-східноєвропейському регіоні, встановити дипломатичні відносини з рядом країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України.

В умовах розбудови незалежної держави важливого значення (поряд з укріпленням оборонної та зовнішньополітичної сфер) набувають заходи органів влади щодо забезпечення економічного розвитку держави. Усвідомлюючи значення культурно-духовних факторів у справі консолідації суспільства, влада робила певні кроки й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії представники державно-управлінських структур сприяли розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для якісних змін у розвитку архітектури, іконографії, малярства. Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря й П. Дорошенко послідовно обстоювали "права і вольності" православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів) в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б. Хмельницького відзначив у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія П. Алепський, котрий з батьком проїхав у 1654 р. козацькою Україною із заходу на схід¹⁰⁴. Значення освіти добре розумів і П. До-

¹⁰⁴ Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария... — С. 2, 15.

рошенко. Він був твердо переконаний, що “Русь вчитися повинна”, тому у переговорах з Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо¹⁰⁵. Пізніше аналогічні питання неодноразово піднімалися І. Мазепою, гетьманом в еміграції П. Орликом, в реформаційній програмі К. Розумовського.

Паралельно з оформленням вертикалі державної влади та закладанням системи горизонталей владних відносин відбувалося і формування ідеологічного підґрунтя влади. Прикметно що на початковому етапі революції (січень-травень 1648 р.) Б. Хмельницький та його соратники обмежувалися лише ідеєю політичної автономії для козацької України. Зокрема, під час переговорів у березні 1648 р. української сторони з послами коронного гетьмана М. Потоцького Б. Хмельницький від імені козацької ради порушив клопотання про поновлення давніх козацьких прав і вольностей, усунення з полковничих посад етнічних поляків, щоб при владі були “лише [люди] з їх народу”, а також виведення польського війська із Задніпров’я та України і скасування тут “управління Речі Посполитої”, щоб “вони вільно могли жити за своїми давніми правами”¹⁰⁶.

В більш розгорнутому вигляді цю програму було викладено в переданих гетьманом після здобуття перемог під Жовтими Водами і Корсунем через полоненого М. Потоцького клопотаннях до польського уряду. Передбачалося скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків й королівських володінь та підпорядкування Війська Запорозького “лише одному королю”. При цьому україн-

¹⁰⁵ Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до урядів Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст. // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. — Warszawa, 1997. — С. 100; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 141, 157; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С. 51.

¹⁰⁶ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 685; БН. ВМФ. — № 6691.

ською стороною висувалися вимоги щодо ліквідації на визволених теренах польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою, а також перетворення козацької України на удільну, з визначеними кордонами державу, очолювану гетьманом¹⁰⁷. Упродовж серпня-вересня ці вимоги еволюціонували в ідею виокремлення у складі Речі Посполитої її третього суб'єкта — Руської держави у територіальних межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Чернігівського воєводств і Мозирського повіту Великого князівства Литовського.

Наступний крок було зроблено в першій половині 1649 р., коли в результаті переосмислення уроків боротьби українським гетьманом було сформульовано наріжні принципи національної державної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас виокремила й основну сферу владного волепокладання — державотворчу. Як підкреслював М. Грушевський, “козацько-шляхетська програма-тіпітит скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...”¹⁰⁸. Її засадничі принципи вперше було озвучено гетьманом під час перемовин 20–25 лютого з польським посольством у Переяславі¹⁰⁹, а пізніше (кінець квітня) деталізовано під час зустрічі з Г. Унковським у Чигирині¹¹⁰. Боротьба за їх реалізацію розпочалася на початку червня 1649 р., коли Б. Хмельницький вирушив у похід з метою створення незалежного “Руського князівства” на теренах від Перемишля до московського кордону, прагнучи, за визнанням одного з польських дипломатів, “до кінця вигубити

¹⁰⁷ БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. — № 6713; № 143. — Арк. 744; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 61–61 зв.

¹⁰⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1493, 1494.

¹⁰⁹ АГАД. — Зібрання Браницьких із Сухої. — Спр. № 155/81. — Арк. 70,9. — С. 157. Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 118–119.

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152,154.

ім'я і покоління лядське"¹¹¹. Відтоді, на думку О. Оглоблина, "головною метою" його діяльності "було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем"¹¹².

Сформулювання державної ідеї зіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Проте на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги ззовні. І все ж, дякуючи волі до боротьби за незалежність і політичному генієві Б. Хмельницького, вдалося добитися в червні 1652 р. де-факто державної незалежності козацької України, не були втрачені перспективи возз'єднання усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності національного державного організму.

Проте різке загострення соціально-політичного конфлікту в Українській державі та посилене втручання сусідніх держав у її внутрішні справи відіграло вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості, так і її реалізації. Вони зумовили глибокий розкол серед елітарної верстви, в середовищі якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від концепції створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної частини владної

¹¹¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. 189/II. — Арк. 264; № 3882/II. — Арк. 58 зв.

¹¹² Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 159.

верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селянства й міщанства, які все більше зневірювалися в практичній результативності боротьби за державну самостійність.

Процес ідеологічної кризи в політичному просторі України посилювався після поразки революції. Незважаючи на спроби окремих представників вищого ешелону влади (згадаємо державотворчі проекти І. Мазепи, Д. Апостола, П. Орлика, К. Розумовського) реалізувати державотворчий потенціал нації, знекровлені в довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані в її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади все ще продовжувала зберігати свою чинність і в умовах секуляризаційних тенденцій ранньомодерної доби, у новосформованому владному просторі України виразно проступає сакральний зміст владарювання, розробляється концепція божественного походження влади гетьмана¹¹³. Дійсно, в тогочасних джерелах знаходимо чимало підтверджень тому, що в свідомості козацтва утверджується погляд на владу гетьмана як дану від Бога. Божественне походження своєї влади неодноразово підкреслював і сам Б. Хмельницький¹¹⁴. Пізніше натяк на сакральний зміст його влади з'явився і в титулатурі українського володаря: "Богдан Хмельницький, Божою милостью гетман з Войском Запорозьким"¹¹⁵. Прикметно, що саме через обряд освячення Б. Хмельницького на гетьманство, проведений на початку 1649 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулося улегитимнення української влади в очах коронованих носіїв монаршого титулу в християнізованому політичному просторі Європи¹¹⁶.

¹¹³ Плохій С. Божественне право гетьманів... — С. 87–109.

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 117–119; 154.

¹¹⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 64; Плохій С. Божественне право гетьманів... — С. 95.

¹¹⁶ Плохій С. Божественне право гетьманів... — С. 97–107; Его же. Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках

Втім, процес еволюції влади виборного і підлеглого “колективній волі” Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати “колективна воля” козацької спільноти, вступив у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї в ідеологічній складовій організації національного владного простору все відчутнішими стають тенденції до зміцнення монархічного начала в політичному розвитку України. Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький, будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухильно проводити курс на впровадження монархічної форми правління. Насамперед він встав на шлях підпорядкування собі створених полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, добиваючись точного і вчасного виконання ними розпоряджень і указів центральних владних інституцій. Досвідчений польський агент ксьондз С. Щитницький в одному з листів до Варшави чітко визначив політичну мету діяльності українського уряду: “Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Московських кордонів...”¹¹⁷. Згодом, прийнявши протекцію царя, гетьман основну увагу приділив розв’язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства, просуваючи родичів по службових щаблях у різних підрозділах державного апарату.

Постає питання: чому український володар, який, за свідченням джерел, неодноразово іменував себе “князем Русинських провінцій”, “князем всієї Руської землі”¹¹⁸, зрештою відмовляється від реалізації в реаліях XVII ст., здавалося б, такої цілком природної для національної політичної традиції форми, як князівська влада?

столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. — СПб., 2004. — С. 131.

¹¹⁷ БМЧ. ВР. — № 146. — Арк. 241–242; БН. ВМФ. — № 6706.

¹¹⁸ Мьцьк Ю.А. Анализ архивных источников... — С. 35; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 646/І. — Арк. 78.

В контексті пошуку відповіді на нього згадаємо спостереження М. Грушевського, який, констатує часове дистанціювання між політичною практикою Давньоруської держави і формами політичної організації запорозької спільноти, наголошував: “козаччина не перейняла з тих [княжих] часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східноукраїнської дезорганізації переходових століть...”¹¹⁹.

Найімовірніше, добре усвідомлюючи відсутність в Україні соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, а з іншого боку, будучи обізнаним (вочевидь, через спілкування з канцлером Польщі Є. Осолінським й іншими сановниками, котрі виступали за розширення й зміцнення прерогатив королівської влади) з європейськими політичними теоріями свого часу, що в інтересах раціональної доцільності “стверджували необхідність концентрації влади в одних руках, яка б збила разом розхитаний духовний і соціально-політичний світ”¹²⁰, Б. Хмельницький обрав інший шлях. Не маючи відповідної соціальної опори для запровадження монархічного механізму влади (а саме це, зважаючи на досвід Європи, могло б забезпечити цілком реальні перспективи для зміцнення й піднесення Української держави), він приділяє велику увагу формуванню його ядра — власного клану¹²¹. З іншого боку, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся від практики збирання старшинських рад. Протягом 1656–1657 рр. вони скликалися щонайменше 5 разів. Б. Хмельницький розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що підтверджували б в очах козацтва легітимність прийнятих рішень, хоча сама процедура їх схвалення чимдалі більше формалізувалася. Водночас слід зазначити, що український володар та-

¹¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. IX–X.

¹²⁰ Деталініше про це див.: Рассел Б. Історія західної філософії. — М., 1993. — Т. 2. — С. 65; Виноградов А. Государственно-политические “коды” Востока и Запада // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. — 2013. — Т. 11. — № 1 (32).

¹²¹ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.

кою лінією політичної поведінки, по суті, легалізував в функціональній системі владарювання задіяність при вирішенні питань першочергового значення механізмів політичного компромісу, що пізніше ефективно використовували його наступники на булаві, зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Намагання Б. Хмельницького запровадити в політичній системі України інститут монархії повністю відповідало провідним тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Нагадаємо, що європейськими зверхниками процес монархізації влади і державного устрою ототожнювався з процесом дехристиянізації Європи і сприймався як дієвий механізм забезпечення “балансу в структурах влади”. Абсолютизація владних важелів в європейській політичній культурі, починаючи з кінця XVI ст., не розцінювалася як узурпація влади, навпаки, за спостереженнями сучасних вчених, “абсолютні монархії посилили державу раннього нового часу в територіально-політичному, правовому, економічному і культурному відношеннях”¹²². Унормування інституту монархії на всьому територіальному ареалі Європи та визнання монархічної форми правління як найбільш ефективної пояснюється, зокрема, тим трагічним досвідом, який довелося винести європейському суспільству з політичної практики т. зв. доверсальського періоду організації державного життя, зокрема, республіканізму доби революційних потрясінь середини XVII ст.¹²³, який для більшості європейців асоціювався “з відсталістю, з одного боку, і кризою та анархією з другого”¹²⁴.

Не міг не розуміти руйнівних для української державності наслідків “козацької вольниці” й охлократичної стихії і Б. Хмельницький. Однак всі його спроби повернути Українську державу на модернізаційний шлях суспільно-політичного розвитку не увінчалися успіхом. Ті суттєві позитивні зміни в суспільній психології українців, які спостерігалися на піку піднесення боротьби за дер-

¹²² Ивонина Л.И. Монархизация правителей и государств Классической Европы в конце XVII — начале XVIII в. // Вопросы истории. — 2012. — № 8. — С. 106.

¹²³ Там же. — С. 107.

¹²⁴ Там же. — С. 116.

жавно-національну незалежність, виявилися нетривкими. Запропонована гетьманом нова форма політичного урядування, яка б мала в найближчій перспективі забезпечити політичну стабільність і піднесення життєво важливих для успішної реалізації державотворчої програми сфер, не знайшла в тогочасному українському суспільстві серйозної соціальної чи політичної опори. Вона трималася переважно на титанічній постаті самого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців.

Унікальна ситуація щодо відродження державного інституту влади складається після 1676 р. в Правобережній Україні. Причому, ініціатива реанімації на її теренах ідеї українського монархізму інспірується ззовні, а саме: правлячими колами Стамбула. Доказом цього слугують, зокрема, присутність у титулі поновленого на гетьманстві Ю. Хмельницького словосполучень “князь удільний Руський”, “князь Малоруської України”, “руський монарх” тощо¹²⁵, а також повідомлення лівобережному гетьману І. Самойловичу запорозького кошового І. Сірка від початку липня 1677 р. про те, що “Хмельницького зроблено князем України, і князівство його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства”¹²⁶.

Починаючи з весни 1677 р., новопоставлений гетьман докладає максимальних зусиль, щоб поширити свою владу на всю територію Правобережної України, що до Андрусівського перемир'я входила до складу козацької держави. Вже перші політичні кроки Ю. Хмельницького викликали занепокоєння в польського уряду, який через своє посольство у Стамбулі звернувся до султана з вимогою про повернення Речі Посполитій її колишніх правобережних володінь і заборони Ю. Хмельницькому титулуватися “князем Сарматії”¹²⁷. Проте султан не дише відхилив ці пропозиції,

¹²⁵ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — № 1657. — Арк. 1; БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 234; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — С. 248.

¹²⁶ Цит. за: Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. — К., 1992. — С. 86.

¹²⁷ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. — Wrocław, 1976. — S. 103, 111, 115.

а й при ратифікації Журавнинського договору (квітень 1678 р.) недвозначно наголосив на тому, що Правобережжя, будучи турецьким володінням, віддається в управління козакам¹²⁸. Не менш наполегливо, ніж Варшава, намагалася перешкодити державотворчим планам правобережного правителя і Москва, яка у березні 1679 р. фактично підтримала акцію І. Самойловича, спрямовану на обезлюднення правобережних теренів. "...всі жителі ржищівські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніше жили на тому боці, всі без останку спалені"¹²⁹, — повідомляв до Малоросійського приказу лівобережний гетьман про результати проведеної ним безпрецедентної операції.

Незважаючи на критичність свого становища, яка виникла внаслідок прорахунків у внутрішній політиці, а також рішучої протидії з боку Росії та Польщі, Ю. Хмельницький протягом 1679–1680 рр. продовжував добиватися від Варшави визнання Українського князівства. Тим часом активізувалися переговори між Османською імперією та Російською державою, у ході яких султан знехтував ідеєю створення в Правобережній Україні удільної політичної одиниці. Після підписання у січні 1681 р. відповідної турецько-російської угоди Ю. Хмельницького було викликано до Стамбула, й подальша його доля залишається невідомою.

Разом з тим, зазнавши невдачі в спробах створити під своєю протекцією Українське князівство, турецький уряд вирішив все ж зберегти на Правобережжі залишки державного життя у формі автономного гетьманства, прилученого до Молдавії. Однак уже з 1686 р. Стамбул фактично усувається від безпосередньої підтримки власної ж ідеї.

¹²⁸ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — Киев, 1992. — С. 19; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 131–133.

¹²⁹ Костомаров Н.И. Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т. XV. — СПб., 1905. — С. 316–319; Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 77–78.

Відразу після смерті Б. Хмельницького козацька Україна повернулася до стагнаційної стадії відпрацьованої ще в політичній системі Київської Русі мобілізаційної моделі суспільного розвитку¹³⁰, коли на арену політичного життя виходили зароджені в елітарному середовищі відцентрові тенденції. Українська державна еліта, яка в своїй масі відкидала нові ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління, відкрито почала саботувати процес монархізації. Після приходу до влади в результаті здійсненого у жовтні 1657 р. державного перевороту І. Виговського провідну роль знову стала відігравати представницька генеральна (військова) рада. Процес децентралізації влади почав поширюватися з вищого на регіональний і місцевий рівні. Козаки почали обирати сотників, а в окремих полках і полковників. Попри певні відмінності, республіканська форма правління продовжувала зберігатися у Правобережному і Лівобережному Гетьманатах та на Запорозжжі. Класичних рис вона набула на Правобережжі в роки правління П. Дорошенка, якому вдалося поєднати сильну гетьманську владу з ефективним функціонуванням генеральних і старшинських рад.

В цілому політичний процес, особливо у періоди правління Б. Хмельницького та П. Дорошенка, характеризувався вчасним реагуванням влади на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася переважно не на примус, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати суспільство і зберегти цілісність України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю в руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи влади по обстоюванню державного суверенітету України.

Разом з тим, І. Виговський та його оточення, припустившись ряду прорахунків щодо розв'язання конфлікту з опозицією, своїми непередуманими діями спровокували громадянську війну, започаткувавши тим самим незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Починаючи з 1663 р., визначальною рисою політичного

¹³⁰ Андреев Д., Бордюгов Г. Пространство власти // Родина. — 2014. — № 6.

життя став поліцентризм політичної влади, обумовлений розпадом унітарної держави на три відсепарованих від єдиного політичного організму утворення, часто відмінних за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями. З другої половини 60-х — у першій половині 70-х років XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем для української влади. Двічі, як зазначалося, у 1668 і 1674 рр. держава возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх країн) не вдалося. У 1676 р. Правобережний Гетьманат взагалі припинив своє існування. Запорожжя, відособлюючись від Гетьманщини, прийняло назву “Військо Запорозьке Низове”.

Введення після 1654 р. в український владний простір нового політичного гравця — російського самодержця, репрезентованого низкою російських управлінських інституцій (інститути воєвод та царських резидентів, воєнні гарнізони, Перша та Друга Малоросійські колегії тощо), істотно скоригувало правила гри на полі влади. Роздмухування деструктивних настроїв у середовищі української еліти, неприховане втручання у внутрішні українські справи, насаджування в національну свідомість російських ціннісних імперативів, кореляція призначень на управлінські посади в Гетьманщині, зрештою насильницьке руйнування основ національного інституту влади — такими були основні вектори інкорпорування українського політичного тіла в загальноімперські територіально-адміністративні та культурні обшири. Особливо ці процеси посилювалися в часи правління Петра I й наступний за цим період. Мова вже йшла не про часткові й обмежені акції, а про широкомасштабний наступ на особливості політичних структур України. На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися лише верхівки політичної піраміди, починаючи з 1750-х років, вони почали поширюватися вже на її нижчі ланки.

Проте державницькі традиції не були повністю витіснені з політичних програм українських урядів. Досить стійкими на зламі XVII–XVIII ст. вони залишалися, зокрема, на Правобережжі. З кінця 1670-х років місцевою елітою (нехай і під егідою річпосполитських владних структур) виношуються проекти поновлення в краї

українських національних інституцій. У 1684–1685 рр. розпочинається відновлення козацького полкового устрою на землях між Тясмином, Тікічем і канівським Поліссям з притаманною йому формою організації центральної і місцевої адміністрації.

С. Палій та його соратники територію, зайняту козацькими полками, вважали, по суті, окремим політичним утворенням, практично незалежним від королівської влади. Протягом 90-х років XVII — початку XVIII ст. тут відбувався неухильний процес відродження виробленої в умовах революції моделі української державності, що супроводжувався активною національно-визвольною боротьбою за незалежнення краю від Польщі та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною в єдину державу. Цей процес (з різною амплітудою активності) тривав до середини 1704 р., коли внаслідок військово-політичного втручання лівобережного гетьмана І. Мазепи з арени політичного життя Правобережної України підступно було усунуто фастівського полковника. Відтоді регіон фактично до 90-х років XVIII ст. (період реставрації національних владних структур у роки Коліївщини, на жаль, виявився нетривалим) було підпорядковано чинним річпосполитським управлінським структурам, чому значною мірою прислужилися місцеві владні осередки.

Чимало для зміцнення гетьманської влади у Лівобережжі зробив Д. Многогрішний. Йому вдалося зупинити процеси руйнування соціально-економічної системи Гетьманату, добитися політичних поступок з боку Москви, пришвидшити прилучення до Лівобережжя Києва з округою¹³¹. Інтересами України перш за все керувався І. Самойлович, взявши курс на створення аристократичної держави з міцною гетьманською владою та рішуче протидіючи претензіям Запорозжя на політичну окремішність.

Протест проти ініційованих російською стороною нововведень висловлював І. Скоропадський, який у травні 1722 р. прибув до Петербурга і спробував переконати Петра I у відсутності підстав для проведення в Україні перетворень, запровадження Мало-російської колегії, намагався відстояти права козацької держави,

¹³¹ Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 205–206; Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі // Українська козацька держава... — К., 1991. — С. 83.

передбачені договором 1654 р., які, на його думку, і далі залишалися незмінними “до мого уряду гетьманського”¹³².

Відбиваючи інтереси тих українських патріотів, які були налаштованими відстояти автономію України, наполегливо проводив проукраїнську політику П. Полуботок, намагаючись протидіяти заходам президента Малоросійської колегії С. Вельямінова, спрямованим на захоплення всієї повноти влади. Протягом другої половини 1722 — на початку 1723 рр. наказний гетьман видав низку актів, що торкалися змін у судочинстві. Зокрема, передбачалося узаконення принципу колегіальності при організації судового процесу; проведення певної формалізації суду; встановлення порядку подачі апеляцій; запровадження інституту асесорів Генерального суду; зосередження судових функцій у Генеральній військовій канцелярії тощо¹³³. Наприкінці 1722 р. він порушив перед російською владою клопотання про обрання гетьмана “вільними голосами”¹³⁴

Фінальна спроба зміцнення інституту гетьманства, який, по суті, “уособлював сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави”¹³⁵, випала на долю останнього легітимно обраного гетьмана К. Розумовського. Під впливом і за підтримки патріотичного угруповання еліти, котре прагнуло легальними легітимними способами зберегти й розширити автономію Гетьманщини, йому вдалося здійснити низку перетворень, спрямованих на розширення самостійності державно-адміністративного апарату, загальмування інкорпораційних процесів, а також підпорядкувати своїй владі Запорозжя, що відкривало шлях до подолання його політичної відрубності. Проте з його відстороненням від булави національний інститут влади фактично припинив своє існування.

¹³² Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 317–320.

¹³³ Горобець В.М. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр.: передумови, альтернатива, результати // Українська козацька держава... — Вип. 2. — Черкаси, 1992. — С. 86–87.

¹³⁴ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави. — С. 512.

¹³⁵ Історія державної служби в Україні: У 5 т. — Т. 1. — К., 2009. — С. 223.

ЗАХОДИ ВЛАДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

В умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалося важливе завдання формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами.

В специфічних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та етнічних питань. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Б. Хмельницький був переконаний, що “є один Бог і одна християнська віра”, і дотримувався принципу: “хто і як хоче, хай вірить”¹. Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. У. Вердум помітив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллін-

¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 73, 196.

ці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді — костюл з францисканським монастирем, у якому був один чернець². Певних обмежень через свою відверто пропольську позицію зазнала тільки греко-католицька церква, яка, незважаючи на відсутність категоричної заборони своєї діяльності з боку центральної влади, на теренах козацької України практично припинила своє існування³.

Намагаючись знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і при цьому зберігати політичне домінування козацтва, Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Саме з такою метою він розпочав пошук контактів з руським воєводою князем І. Вишневецьким, київським воєводою Я. Тишкевичем, а згодом із сандомирським воєводою князем В.Д. Заславським, коронним стражником Самійлом Лашем та іншими представниками сполонізованої й покатоличеної шляхетської верхівки, йшов на поступки середній і дрібній шляхті в питаннях збереження її майнових прав. Водночас джерела зберегли красномовні свідчення лояльного ставлення української влади до польського поспільства й тих шляхтичів, що «співчували русинам»⁴. Однак перехід представників шляхетського ста-

² Вердум У. Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 89–93.

³ Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устředової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. — К., 2000. — № 1. — С. 43–44; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665. — К., 2001. — С. 423; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х-80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. — М., 1998. — Ч. 1. — С. 51; Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 73–90; Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1997. — Т. IV–V. — С. 93–99.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 189/II. — Арк. 185; Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 36; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — К., 1953. — С. 562, 567;

ну на службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля центральної влади, так і не набув масового характеру. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалося право користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські структури формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покозаченого населення. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків⁵. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво

Документи Богдана Хмельницького... — С. 323; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 20–23; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 180–181; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 137; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — С. 185, 196; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року // Переяславська рада 1656 року... — С. 114.

⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 179.

продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Ледь не від початків свого функціонування влада опинилася перед непростю проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Найуспішніше у цьому напрямі діяв Б. Хмельницький, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого — ефективно протидіяв спробам окремих груп козацтва, зокрема, запорожців й голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньої боротьби.

Після смерті Б. Хмельницького, попри зусилля його наступників, особливо уряду П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо ідеї збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактору стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і розриву революції.

Сказалося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що таїло в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності “на ранг”, як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності (“зуполне”, “на вспартя дому”, “на подпору дому”), придбані за допомогою купівлі. До останньої належали й маєтки, надані польською Короною⁶. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався

⁶ Пам'ятники історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. — Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. — Острог — Варшава — Москва, 1999. — С. 109–110, 119–130, 140–143, 158–167, 239–240, 250–252, 254–255, 264, 401–402; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... — С. 71–83; Гри-

з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого, створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Далеко не завжди конструктивно склалися взаємовідносини української центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові національного державного організму і намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, Б. Хмельницький відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися “в справи духовніе церковніе священническіе” чи ображати “священников духовних отцов своїх”. “... Я владзою гетьманства моего, а іменем всего войска, — підкреслював гетьман в універсалі від 5 березня 1649 року миргородському і прилуцькому полковникам, — таким смілцом за оскарженем ся і доводом слушним не тилко о бите, але і о наймнійшую словную в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов наших розказую такихих на горле карати і до мене таковіє справи не доносячи...”⁷. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати “звикле послушенство”. Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувала проводитися і наступниками Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку, духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрун-

шко В. До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини... — С. 42–43; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 10–13, 15–17; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 183–195; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 10–20.

⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 108.

туванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 рр.).

Разом з тим, існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певну напругу у його стосунки з Б. Хмельницьким. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли гетьман зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалії української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України⁸. Однак смерть у 1657 р. Б. Хмельницького й С. Косова, від'їзд нового митрополита Д. Балабана 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно москвофільського) духовенства, яке, почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережної Гетьман-

⁸ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 709; Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 119; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995. — С. 117–130; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71; Харишин М.В. Богдан Хмельницький та українська православна церква // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 92–99; № 5. — С. 57–65.

щини. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен “двовладдя світської та духовної еліти”, яке тривало тут до 1685 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії⁹.

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування з метою підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами “захищатися” і не мати над собою “більше панів”. У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя)¹⁰.

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці уряду щодо селянства.

⁹ Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 91–94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство. — С. 365–367.

¹⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 213–214; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 251–252, 255–257; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 196–207; Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 409–420; Швыдько А.К. Борьба городов Украины... — С. 33–53, 69–73; Ее же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 32–42.

Взявши масову участь у революційних подіях, останнє рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни “не хотіли бути підданими панів”, палко бажали “стати вільними”. Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал — набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності селянства.

На перших порах (червень — липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не “відступиться від черні”, бо “то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки”¹¹. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану¹², що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України. Припускаємо, що у 1657 р. тільки 2–3% селян Гетьманщини перебувало в особистій залежності від світських і церковно-мона-

¹¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 108, 109.

¹² Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 289–305.

стирських землевласників. Решта користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави¹³.

Розпад козацької України 1663 р. на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами¹⁴. Дещо інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П. Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства селян шляхті викликав тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П. Дорошенко, всупереч статтям Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки “без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів”¹⁵. Проте у результаті воєнних дій першої половини — середини 70-х років, що вщент зруйнували Правобережжя¹⁶, чисельність місцевого селян-

¹³ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 744–745.

¹⁴ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 72–86, 165–187, 202–209; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства... — С. 10–27; Його ж. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 245–251; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 67–73; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 15–19.

¹⁵ АГАД. — Ф. 3. — Спр. № 25. — Арк. 60.

¹⁶ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 265.

ства зменшилася майже у 20 разів у порівнянні з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

У вибудові системи відносин між суспільством і владою урядами доволі широко використовувалися механізми примусового впливу. Реалізуючи своє право на монопольне застосування примусу, Б. Хмельницький та його наступники переслідували мету збереження структурованості суспільства й існуючої системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання ставало обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними установками.

Від самого початку революції нова українська влада зіштовхнулася з комплексом проблем, пов'язаних із необхідністю організації власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Слід зауважити, що перебудова економічної сфери¹⁷ ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащенням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується — з позитивними чи негативними наслідками — відлагоджена на попередньому етапі система торговельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; заторкуються

¹⁷ Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; Między Zachodem a Wschodem. — Т. IV: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV-XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej. — Torun, 2007; Rusiński W. Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie późnofeudalnym (XVI-XVIII w.). — Poznań, 2008 та ін.

ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо. Саме ці питання і потребували свого нагального адміністративного врегулювання.

Контурі економічної політики очолюваного Б. Хмельницьким уряду пунктирно окреслилися вже на кінець 1648 р. Насамперед відзначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо забороняв полковникам “свавілля чинити, міста палити й руйнувати”. Окремі з них (Меджибіж, Львів й ін.) він брав під свій захист, визнавав за ними право на самоврядування¹⁸. Старшин зобов’язував стежити за тим, щоб містам, які переходили під владу Війська Запорозького, не завдавалося “найменшої кривди”¹⁹. Водночас на визволених територіях впроваджувалися заходи, спрямовані на охорону життя, майна й власності різних груп населення. Зокрема, починаючи з червня 1648 р., Б. Хмельницький видав низку універсалів на захист маєтностей і землеволодіння православної церкви, яку розглядав як духовну опору українського суспільства, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців²⁰.

Певний час українська влада ще не усвідомлювала повною мірою небезпеки, яку приховувало збереження економічних підвалин (включно з фільварковим господарством) дореволюційної моделі господарювання на селі. Тому, уклавши у кінці листопада

¹⁸ БМЧ. ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 196, 270; БН. ВМФ. — № 11013; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/II. — Арк. 121 зв., 126 зв.; Документи Богдана Хмельницького... — С. 67, 654; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 32; Мыцык Ю. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1980. — С. 181.

¹⁹ Грабовецкий В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 73–74.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 54, 55, 61, 63, 88, 196, 654; Мыцык Ю. Новые документы Б.Хмельницкого ... — С. 184.

1648 р. Замостянське перемир'я з Річчю Посполитою, гетьман дозволив шляхті повертатися до своїх маєтків на визволеній українським військом території. Однак вже наприкінці лютого 1649 р., враховуючи зростаючий спротив населення, він заборонив їй з'являтися у володіннях, що опинилися в кордонах утвореної Української держави²¹. Виразніше окреслюється курс сприяння реалізації економічних інтересів монастирів (Богоявленського, Микольського Пустинного, Михайлівського Золотоверхого й ін.). Фактично українська державна адміністрація, за незначними виключеннями, послідовно дотримувалася його і в наступні роки. Православна церква регулярно отримувала млини, нові маєтності й угіддя. Чимало уваги приділялося формуванню фонду державних земель (із королівщин, володінь шляхти, католицької церкви тощо), що належали Скарбу Війська Запорозького (він водночас був державним і гетьманським)²².

Істотно позначилося на економічній політиці Б. Хмельницького укладення Зборівського (серпень 1649 р.) й Білоцерківського (вересень 1651 рр.) договорів. Адже виконання включених до них статей про обмеження козацького реєстру відповідно 40 і 20 тис. осіб, прибуття урядників і шляхти до маєтків у козацькій Україні й повернення поспільства у “звикле підданство” панам означало реставрацію великого й середнього землеволодіння магнатів і шляхти та ліквідацію дрібного селянського й більшої частини козацького. Наростання масового спротиву з боку поспільства й нереєстрового козацтва спонукало його до маневрування. З одного боку, гетьман видавав універсали “бунтівному плебсу”, закликаючи розійтися по домівках й припинити заколоти, з іншого —

²¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 105.

²² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 171–173, 185, 240, 246; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 216; Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — К., 1996. — С. 62.

утримувався від репресій проти нього, перекладаючи на плечі шляхти відповідальність за врегулювання відносин з підданими²³.

Ставши на захист міського самоврядування й магдебурзького права, Б. Хмельницький, як видно із змісту його універсалу про затвердження чернігівського вйта (листопад 1649 р.), взяв під контроль центральної влади процес організації проведення виборів керівників місцевого рівня (“аби порядок бил і справедливост святая множилас...”) та їх затвердження. Захищалися міські земельні володіння, власність міщан, їх майно і добробут від зловживань (сюди включався збір незаконних податків й поборів) з боку козацьких підрозділів²⁴. В історіографії неодноразово зверталася увага на сприяння уряду Б. Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній, — виробництва заліза й зброї, включно з гарматами, пороху, селітри, куль, військового спорядження, пошиття одягу тощо. Організовується централізоване постачання цих товарів (поряд з продуктами харчування й напоями) з міст до військових таборів²⁵. Вживалися заходи для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, в якій активну участь брали й представники козацької старшини. Життя

²³ Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 27–28; Смолий В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 208–210; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць. — К., 1990. — С. 57–60; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956. — С. 91.

²⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 147–180; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. ІХ. — Ч. 1. — К., 1996. — С. 219; Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — Т. 3. — С. 257–258.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 32. — Арк. 19; Белокуров С. Арсеній Суханов: Исследования. — М., 1891. — Ч. 1. — С. LI–LII; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького... — С. 95–96; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 33; Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика... — С. 71.

і майно торгового люду перебували під захистом держави, встановлювалися різні пільги як для українських, так і іноземних купців²⁶.

Постійні воєнні дії, витрати на військо, дипломатичні переговори і спорядження посольств, утримання татарських підрозділів тощо вимагали чималих коштів. Тому приділялася велика увага організації збору податків, які виплачувалися поспільством і козаками, а також забезпечення регулярних надходжень від оренд і мита. Прикметно, що останні значно зменшилися (наприклад, розміри оренд знизилися у 1650 р. на 10%)²⁷ порівняно з тими, які виплачувалися в Речі Посполитій²⁸. Фінансовий апарат, котрий відав надходженням коштів до скарбу, обліком земельного фонду, встановлював контроль над доходами та витратами, повністю був підпорядкований гетьману²⁹.

Після Батозької перемоги економічна політика гетьмана стає більш послідовною й менш суперечливою (особливо у сфері земельної власності). Навіть прийняття царської протекції у січні 1654 р. не позначилося кардинально на її проведенні. По-перше, Б. Хмельницький де-факто визнав результати Селянської війни 1648 — першої половини 1652 рр., що полягали у виборенні селянством особистої свободи, права вступу до козацького стану і визнання їх співвласниками землі. Щоправда, відсутність законо-

²⁶ АПУ. — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. 92, 132, 220; Спр. № 23. — Арк. 21; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 153; Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 136; Документи Богдана Хмельницького... — С. 621; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 33-34; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 208; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 386–387.

²⁷ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 305.

²⁸ Акты ЮЗР — Т. III. — С. 408; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 34–35; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького... — С. 98–99; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 249–251.

²⁹ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 42–43; Ермолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави... — С. 41–44; Козаченко А. Органи державної влади... — С. 13–14; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 244–245.

давчого врегулювання економічних інтересів селян приховувала загрозу реставрації дореволюційних порядків³⁰.

По-друге, утверджується козацька приватна власність на землю, збереження якої гарантувалося умовами договору 1654 р. у формі “козацьких прав і вольностей” лише для 60 тис. реєстровиків. Важливо відзначити, що вона також не була повною й безумовною, бо несла на собі відбиток верховенства корпоративної власності Війська Запорозького, яка тісно перепліталася й часто зливалася з державною. Адже лише за умови виконання військового обов’язку перед державою козаки могли володіти земельними наділами³¹.

По-третє, український уряд визнав факт ліквідації великого й середнього землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу податків, повинностей і поборів, що існували до 1648 р., тощо. Вкрай неохоче Б. Хмельницький йшов на підтвердження прав шляхти на володіння маєтками (упродовж 1654–1657 рр. видав лише 4 універсали) й практично не надавав їй нових. Не винагороджував він земельними володіннями “заслужених козаків” і старшин (за існуючими підрахунками, з 1648 по 1657 рр. їх одержали лише 7 осіб)³². Тому не випадково вони (Виговські, Золотаренки, П. Тетеря, Г. Лесницький й ін.) таємно від гетьмана домогалися від царя жалуваних грамот на маєтки, якими, однак, не могли скористатися, бо, за визнанням П. Тетері, яке він зробив влітку 1657 р. у Москві, “у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна”³³. Водночас Б. Хмельницький продовжував політику сприяння зростанню монастирського землеволодіння — у 1654–1657 рр.

³⁰ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років... — С. 303–305.

³¹ Степанков В. Аграрна політика Богдана Хмельницького... — С. 61; Барг М.А. О природе феодальной собственности // Вопросы истории. — 1978. — № 7. — С. 94.

³² Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 60.

³³ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 184–188; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 214.

11 монастирів одержали щонайменше 10 універсалів на нові маєтки, 4 — на угіддя і 8 — на млини й млинарські кола³⁴.

Як і раніше, уряд підтримував міське самоврядування й вживав заходів до активізації господарського життя міст. Деякі з них одержали від гетьмана охоронні універсали, а їхні жителі різноманітні пільги (Київ, Ніжин, Слуцьк, Козелець). Надавалася допомога у їх розбудові, зміцненні обороноздатності³⁵. Після прийняття царської протекції український володар не лише не перешкоджав міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова й Козельця домагатися підтвердження магдебурзького права й окремих пільг, але й сприяв їм у цьому³⁶. І все ж, попри заходи гетьмана, полкові й сотенні органи влади нерідко прагнули підпорядкувати собі магдебурзьке й ратушне самоврядування, обкладали міщан податками й поборами, що, зрозуміло, викликало в останніх невдоволення³⁷.

Владою також проводилася політика підтримки міської промислової галузі. Робилися спроби поліпшувати функціонування цехів³⁸. Утверджуються права власне українських ремісників, котрі отримали вільний доступ до занять різноманітними промислами, що, безперечно, було на руку запорожцям, городовим козакам, міщанам й заможним селянам. Щоправда, державний Скарб взяв під контроль виробництво і продаж горілчаних напоїв у містах, віддаючи їх в оренду магістратам³⁹.

Всіляко сприяючи розвитку торгівельної справи, очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався утворити єдиний внутрішній ри-

³⁴ Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького... — С. 62.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 291–292, 460–461, 468–469, 539–540, 659–663.

³⁶ Гурбик А. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 258; Швыдько А.К. Борьба городов Украины... — С. 38–39, 69.

³⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 206–207; Швыдько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 34–35.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 275, 539, 547; Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика... — С. 71.

³⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 317; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 206; Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика... — С. 71–72.

нок, зміцнюючи відносини з різними регіонами України⁴⁰. Заохочуючи зовнішню торгівлю, влада, зіткнувшись з проблемою нестачі коштів, у травні 1654 р. видала розпорядження скасувати привілеї на безмитний продаж товарів для іноземних купців (з визначенням при цьому конкретних розмірів тарифів)⁴¹. Всупереч договору 1654 р., уряд, щоб запобігти зростанню податкового тиску на населення, не пішов на збір податків для виплати жалування 60 тис. реєстровиків⁴². Є підстави вважати, що на цьому етапі скарбниця значною мірою (якщо не на половину) поповнювалася за рахунок вже традиційних надходжень з занять промисловою та торговельною діяльністю.

Економічна політика наступника Б. Хмельницького І. Виговського до укладення Гадяцького договору (вересень 1658 р.) в основному проводилася у руслі попереднього часу. Сьогодні дослідникам вдалося спростувати поширену в історіографії думку про помітне зростання за його гетьманування старшинського й шляхетського землеволодіння. Спостерігалось тільки неухильне збільшення кількості монастирських маєтностей⁴³. Новими явищами стали поширення оренд, надання дозволу козакам займатися виробництвом і безмитною торгівлею спиртними напоями, обмеження запорожців у заняттях промислами, намагання поновити шляхетське землеволодіння у Полтавському й Миргородському полках⁴⁴. Укладення Гадяцького договору з Річчю Посполитою

⁴⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 564.

⁴¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 343; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика ... — С. 34; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 248.

⁴² АПУ. — Спр. № 54. — Арк. 30; Акты Московского государства. — Т. II. — СПб., 1899. — С. 308; Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 744–745.

⁴³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К. — Львів, 2004. — С. 51–98; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 61–62, 417–418.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 35–36; Т. VII. — С. 187; Т. IX. — СПб., 1879. — С. 801–802; Т. XV. — СПб., 1892. — С. 40, 82; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 110, 128; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 91–92.

ознаменувало поворот до відновлення фільварків і королівщин, кріпацтва й інших форм залежності, що існували до 1648 р., а також виокремлення з козацької спільноти групи середніх і великих землевласників⁴⁵. У сферах ремесел, промислів, торгівлі та міського самоврядування уряд І. Виговського продовжував курс на їх підтримку й розвиток.

В умовах посилення зовнішньополітичного тиску економічна політика обраного гетьманом у вересні 1659 р. Ю. Хмельницького, змушеного дотримуватися умов договорів, укладених з Російською державою (у Переяславі у жовтні того ж року) й з Річчю Посполитою (жовтень 1660 р. у Чуднові), втрачає самостійність. Відповідно до Переяславських статей, російські посли й посланці одержали право, проїжджаючи українські міста, без відома гетьмана брати у міщан “корми і підводи”⁴⁶. Чуднівський договір поновлював статті Гадяцького, що торкалися повернення шляхті маєтків. Всіляко підтримуючи зростання церковного землеволодіння (за деякими підрахунками, протягом 1659–1662 рр. було видано 16 універсалів 11 монастирям), Ю. Хмельницький, втім, як і його батько, не поспішав винагороджувати шляхту й старшину маєтками⁴⁷. Він намагався також захищати міщан і торговий люд від зловживань місцевої державної адміністрації, а у Правобережжі — здирств з боку розташованих на постій жовнірів. Восени 1659 р. гетьман взяв під захист грецьких купців, котрим дозволив безмитну торгівлю й надав право судитися за своїми законами. Наступного року він дав дозвіл “торговим людям” Києва безмитно

⁴⁵ Pakta hadyjackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione (transkrypcja i opracowanie Piotr Borek, na podstawie rkpsu 402 IV Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. — S. 281–305) // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury. — Kraków, 2008. — S. 33–40; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 352–375; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 311–312.

⁴⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї... — С. 219.

⁴⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 129–184; Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... — С. 133–139.

торгувати на теренах Гетьманщини⁴⁸. Загалом же взятий урядом Ю. Хмельницького курс на реставрацію моделі соціально-економічних відносин, що існувала до 1648 р., викликав потужний спротив з боку лівобережної старшини й козацтва, які вийшли з підпорядкування владі гетьмана. Адже вони усвідомлювали, що повернення до складу Польщі позбавить більшість із них завойованих прав і свобод⁴⁹.

Політичний розкол по Дніпру козацької України, по суті, супроводжувався утвердженням і трьох самостійних господарських систем. Не допустивши відродження середньовічних форм земельної власності, наказний лівобережний гетьман Яким Сомко й полковники сприяли розвитку козацького господарства, зростанню монастирського землеволодіння, торгівлі, надавали пільги окремим цехам, обстоювали інтереси купців, не підтримували дій російських воєвод, спрямованих на впровадження до грошового обігу російських мідних монет, хоча водночас допускали зростання податків і поборів з поспільства, орендної платні тощо⁵⁰. Водночас на Правобережжі прихід до влади на початку 1663 р. П. Тетері не вніс помітних коректив до економічної політики, яку проводив Ю. Хмельницький. Всебічна підтримка монастирського і козацького землеволодіння, намагання врегулювати порядок і розміри стягнення мита з іноземних товарів, невдалі спроби захистити міщан від наслідків перебування на залогах жовнів перепліталися з послідовним курсом на підтримку поновлення шляхетської власності й королівщин. Це викликало масовий спротив серед поспільства й нереєстрових козаків, внаслідок чого влітку 1665 р. П. Тетера втратив булаву.

⁴⁸ Акты Московского государства. — Т. III. — СПб., 1901. — С. 247, 272, 310, 319; Універсали українських гетьманів... — С. 133–135, 161.

⁴⁹ Горобець В. "... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все Військо любить". Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 238.

⁵⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 197–212; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... — С. 363–366, 385–387; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 287, 291–293.

Суперечливою і неоднозначно сприйнятою населенням виявилася економічна доктрина обраного в червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя І. Брюховецького. З одного боку, він приділяв значну увагу захисту майнових (зокрема, у справі накопичення земельних ділянок) інтересів старшин, покозаченої шляхти та заможного поспільства, розширював церковні маєтності, протегував іноземним купцям та сприяв зміцненню місцевого самоврядування (гетьманські захисні універсали одержали Київ, Ніжин, Чернігів, Козелець, Погар тощо)⁵¹. З іншого — саме за його правління розробляється чи не перший в практиці України т. зв. проект “націоналізації землі” (його авторство приписується єпископу Мефодію), згідно з яким весь земельний фонд “проголошувався військовою власністю”, що загрожувало конфіскацією приватновласницьких володінь⁵². При цьому заторкувалися майнові інтереси практично всіх прошарків населення; “усі міські підприємства, рівно всяке майно” селян “обліковувалося і обкладалося натуральними і грошовими внесками, для чого було введено досить струнке фінансове управління за допомогою дозорців і скарбових чиновників...”⁵³. Укладені між урядом І. Брюховецького і владними російськими структурами в грудні 1663 р. Батуринські статті передбачали запровадження царської монополії на торгівлю вином і тютюном (українським купцям заборонялося вивозити цей товар до Росії), заборону продажу хліба на Правобережжя й утримання російських вояків коштом українського населення⁵⁴. На початку 1665 р. І. Брюховецький повів курс на ліквідацію магдебурзького права й підпорядкування міщан гетьманській владі, зобов’язавши їх виплачу-

⁵¹ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни... — С. 285–343.

⁵² Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Ч. 1. — Т. 1. — Одесса, 1922. — С. 21.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... — С. 411–413; Його ж. “Волимо царя східного...” Український гетьманат та російська династія... — С. 244–246; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 359–362.

вати усі податки до державної скарбниці. Однак під тиском Москви змушений був відмовитися від цього⁵⁵.

Підписання Московського договору (листопад 1665 р.) істотно змінювало економічну політику українського уряду. Адже тепер податки з населення мали збиратися не українськими урядовцями, а воеводами, і не до гетьманської, а до царської скарбниці. Водночас з-під гетьманського регіменту вилучалося некозацьке населення міст і сіл⁵⁶. Спроба реалізації цих нововведень, що супроводжувалася переписом селян і міщан, фіксацією їх соціального й майнового становища, площ обробленої землі й норм оподаткування, викликала масовий спротив поспільства, що переріс у першій половині 1668 р. у повстання. Воно завершилося перемогою й сприяло об'єднанню Лівобережного і Правобережного Гетьманатів під булавою П. Дорошенка⁵⁷. За короткий проміжок політичної стабілізації гетьману вдалося провести низку заходів щодо повернення у внутрішній політиці до засад економічної доктрини Б. Хмельницького. Їх наслідком стало, зокрема, те, що хоча росіянам незабаром вдалося повернути Лівобережжя під царський скипетр, однак, відповідно до Глухівських статей (березень 1669 р.), вони змушені були відмовитися від запровадження у регіоні “власної податкової та адміністративної системи”⁵⁸.

За нового гетьмана Д. Многогрішного помітно зросла кількість універсалів старшинам, покозаченій шляхті, “військовим товаришам” і священникам щодо підтвердження їхніх маєтків і сільськогосподарських угідь та надання нових, а також прав на користування млинами (їх кількість зростала), насадження слобод то-

⁵⁵ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 416–418; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 435–436.

⁵⁶ Універсали українських гетьманів... — С. 266–272; Горобець В. “Волимо царя східного...” Український гетьманат та російська династія... — С. 251–252; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в... — С. 303–309; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 472–476.

⁵⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 292–295.

⁵⁸ Універсали українських гетьманів... — С. 458–474.

що. Імовірно, саме за його правління започатковується процес формування рангового, тобто тимчасового (“до ласки військової”) землеволодіння. Стрімко збільшувалася кількість маєтності, що перебувала у власності монастирів і духовенства. Пришвидшуються темпи феодалізації старшин і заможних козаків, що супроводжувалося втратою селянами вільних військових поселень своїх прав й свобод⁵⁹. Гетьман підтримував міське самоврядування, задовольняючи економічні інтереси міської адміністрації, звільняв міщан від виконання повинностей, сплати податків і мита за перевезення товарів тощо⁶⁰.

Початковий період гетьманування І. Самойловича став продовженням курсу свого попередника. Відбувалася у таких же (а, можливо, й більших) масштабах роздача маєтностей і сільсько-господарських угідь та млинів представникам соціальної еліти й монастирям, інтенсивнішим ставало надання земель на ранг, обстоювалися інтереси магістратів й міщан Стародуба, Києва, Ніжина, Прилук, Чернігова й інших міст (звільнення від поборів, стацій, торгового мита, виконання повинностей, дозволи на вільну торгівлю збіжжям тощо). Отримали пільги українські й іноземні купці, було встановлено розміри мита на їхні товари⁶¹.

Економічна політика П. Дорошенка у Правобережжі мала як спільні, так і дещо відмінні риси у порівнянні з заходами у цій сфері лівобережних володарів булави. Він так само обстоював економічні інтереси церкви, сприяв зростанню її землеволодіння⁶². Взявши під захист наставську шляхту⁶³, гетьман, проте, не

⁵⁹ Універсали українських гетьманів... — С. 482, 489, 491–494, 498–520, 522–525, 527–531, 532–533, 535–560, 561–563; Бутич І. Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Український археографічний щорічник. — Київ — Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — Т. 11/12. — С. 102.

⁶⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 478, 480–482, 487–491, 495–498, 521–522, 526, 531–532, 534, 560, 563–564.

⁶¹ Там само. — С. 622–713.

⁶² Там само. — С. 398, 402–406, 408–410, 411–414, 415–417, 419–433, 435–437.

⁶³ Там само. — С. 401–402.

надавав ані їй, ані шляхтичам інших місцевостей жодних маєтків і сільськогосподарських угідь. Не отримували їх і правобережні старшини й заслужені козаки. А відтак не відбувалося, на відміну від Лівобережжя, помітних процесів щодо феодалізації соціальної еліти. Водночас він послідовно обстоював права й вольності козаків у відносинах з Річчю Посполитою, не допускав повернення до маєтків шляхти, старост й урядників. Поспільство продовжувало користуватися соціально-економічними завоюваннями Селянської війни: особистою свободою, власністю на землю, відсутністю залежності від землеволодільців, правом займатися промислами, ремеслами й торгівлею⁶⁴.

Через брак джерел у край важко охарактеризувати політику П. Дорошенка стосовно міст. Маємо підстави стверджувати, що гетьман захищав їх населення від постоїв жовнірів, намагався обмежувати свавілля татар, деякі з-них (як, наприклад, Оржицю) взяв під свою оборону. Від польського уряду він домагався урівняння у правах міщан українського походження з поляками, включно з їх участю у роботі магістратів⁶⁵. Водночас правобережний правитель сприяв розвитку торгівлі з Лівобережжям, українськими землями, що залишалися у складі Речі Посполитої, а також Молдавією й іншими країнами. Незважаючи на сильне спустошення краю й великі витрати, пов'язані із створенням та утриманням постійного війська (6–8 тис. осіб), виплатами кримським союзникам тощо, йому вдалося налагодити регулярний збір податків до скарбниці (їх розміри були прийнятними для населення), внутрішнього і зовнішнього мита.

⁶⁴ АГАД. — Ф. 4. — Спр. № 25. — Арк. 60 зв.; Ф. 549. — Спр. № 317. — Арк. 40; Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5–6; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — С. 89–90.

⁶⁵ БМЧ. ВР. — Спр. № 2105. — Арк. 213; ДАК. — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 12; Акты ЮЗР.. — Т. VI. — СПб., 1869 — С. 161; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 107, 668–669.

Отже, принципи економічного меркантилізму⁶⁶, закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність поkozаченого поспільства відкривали перспективи вибудови в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи.

Географічне розташування України як транзитної країни центрально-східного, переважно сільськогосподарського, регіону Європейського континенту та специфіка природно-кліматичних умов ще задовго до політичних подій 1648–1676 рр. визначили аграрний характер її економіки. Сільське господарство продовжувало превалювати в діяльності населення і в середині — другій половині XVII ст. Однак до дії традиційних чинників, від яких залежали вибір роду занять та інтенсивність виробництва в різних місцевостях українських земель, в роки Національної революції додалися мілітарний та геополітичний фактори, посилення міграційних і колонізаційних процесів (основні їх потоки спрямовувалися з півночі на південний схід, з Правобережжя на Лівобережжя, хоча мали місце і зворотні напрями руху) та докорінний злам традиційних форм власності, що змінювало саме ставлення широких мас поспільства до землі й праці на ній, а відповідно й всієї системи соціально-економічних відносин.

У 40-х–70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних областей, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це — західноукраїнський, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, де створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового втягнення в зону впливу створюваної в козацькій

⁶⁶ Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. — М., 2004; Войтов А.Г. История экономических учений. — 4-е изд., пер. и доп. — М., 2009; Дейвіс Н. Європа — історія. — К., 2006. — С. 540; Меркантилізм. — М.-Л., 1935; Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки. — Запорожье, 1998. — С.262.

державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня.

Отже, з одного боку, спостерігалось господарське освоєння значних територіальних масивів. З іншого — “революція, — зазначав М. Слабченко, — змусила багатьох зійти в інші країни, як у межі Московії, Криму і Туреччини; частина населення вимерла під час безперервних війн і набігів татар, а також від епідемій. Населення, природно, доволі зменшилося у кількості”⁶⁷. Найбільші хвилі міграцій припали на 1651–1652, 1654, 1657–1667 роки. Відповідно зазнавав змін ринок праці, що спонукало владу до пошуку нових форм організації господарювання та залучення додаткових людських і технічних ресурсів. Основними суб’єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами — селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

У середині XVII ст. у системі аграрних відносин Української держави відбулася ліквідація великого й середнього землеволодіння (1657 р. у лівобережній частині шляхті, старшинам і монастирям належало всього 7,4% поселень⁶⁸, а по всій території, вочевидь, не більше 2–3%). Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини всієї попередньої економічної системи. В історіографії неодноразово висловлювалася думка, що одним із вагомих зрушень в економічній сфері вже початкового етапу революційних подій стало те, що у розпорядженні української спільноти опинилися “такі маси земельних просторів, що населення могло перейти вільно до будь-якої господарської системи”⁶⁹. Відбувався масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком госпо-

⁶⁷ Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. 1. — С. 96.

⁶⁸ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 425–427. — Табл. V.

⁶⁹ Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. 64.

дарського розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалось у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). Ліквідувавши фільваркову систему господарства і різні форми особистої залежності, селяни й козаки розгорнули надзвичайно активну господарську діяльність. Господарювання вільної людини на вільній землі переконливо демонструвало свою економічну ефективність порівняно з працею кріпака.

На відміну від фільваркових форматів Речі Посполитої та великопомістних маєтностей Російської держави, в аграрному секторі України певний час превалювало дрібне селянське та козацьке господарство. При цьому його основною структурною одиницею для сільської місцевості, а також міст залишався двір — замкнутий економічний простір з орними та технічними угіддями, помешканням господарів, підсобними забудовами та визначеною щільністю заселеності. Так, наприклад, для XVII ст. її середній показник становив 7,8 душ для посполитих та 6,61 для підсусідків. Поява останньої категорії в соціальній стратифікації населення сприяла тому, що в межах козацької держави почали розрізняти “хати і двори, хати з дворами” і без них⁷⁰. При цьому значно рідше, ніж за попередніх часів, вживається таке поняття, як “дворище”. Поряд з тим О. Єфименко виділяє (особливо для лівобережних північних районів) існування таких доволі великих господарських осередків, як “подим’я”, “пляца”, “грунта”, “хутора”. На “грунті заможного хазяїна, — зазначає вона, — який володів не лише надлишком земельних угідь, а й господарським реманентом, оселялися “люзні” (бобилі), що не мали статків, щоб, незважаючи на земельний простір, обзавестися власним господарством”⁷¹.

Іншу, суголосну запитам модернізації соціально-економічних відносин і підвищення рентабельності сільськогосподарської сфе-

⁷⁰ Цифри наводяться за працями: Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. 32; Труды Полтавской археографической комиссии. — Вып. XII. — С. 48–49, 130, 137.

⁷¹ Єфименко А.Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 219.

ри, модель організації господарювання продемонструвало козацтво. Створений у межах Запорозьких Вольностей та поширений дещо згодом на волості зимівник став національною формою фермерського шляху розвитку аграрної галузі. В координатах українських реалій кінця XVI–XVIII ст. він еволюціонував “від екстенсивного здобичництва — до інтенсивного землеробства. Але завжди це було товарне господарство, зорієнтоване в першу чергу потребами ринку”⁷². В козацькому зимівнику, по суті, знайшов своє втілення той необхідний баланс між суспільною та приватною формами власності, завдяки якому накопичений в руках нової категорії землевласників капітал без залучення системи примусу втягувався в грошовий обіг, створюючи основу модернізації всієї економічної системи. Принципи функціонування цієї нової господарської структури здавна привертала увагу науковців⁷³. При всій розбіжності поглядів вони однотайні, принаймні, в тому, що саме на її основі розвивалася специфіка всього економічного життя Запорожжя та закладалися основи хутірської форми господарства в Україні.

З’явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина⁷⁴. Захоп-

⁷² Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 7.

⁷³ Детальніше про це див.: Багалій Д.І. Заселення Півдня України і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920; Біднов В.О. Запорозький зимівник. — Катеринослав, 1916; Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1995; Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запорожжя XVIII ст. — Харків, 1931; Лашенко Х.Г. Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури / Матеріали міжн. наук.-практ. конф. — Запоріжжя, 1994. — Т. 1. — С. 175–179; Пірко В. О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк, 1998; Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально-економічної історії України. — К., 1932. — Т. 1. — С. 43–206 та ін.

⁷⁴ Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 12.

лення на основі існуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п. На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами “в вечное владение”, “в потомственное владение”, “в спокойное владение”, “вечно и безповоротно”.

Втім, сьогодні важко відповісти на питання, чи були селяни власниками землі, чи виступали лише її користувачами (тимчасовими володільцями). Без сумніву, в їх свідомості, відповідно до звичаєвого права, займанщина трактувалася легітимною приватною власністю. Навіть через сто років (у середині XVIII ст.) Генеральна військова канцелярія підтверджувала, що у вільних військових містечках, селах і селищах “посполитим дворам і ґрунтам вільній продажі і купівлі належало бути”⁷⁵. Отже, держава продовжувала на офіційному рівні визнавати “законність такої купівлі-продажу землі”⁷⁶. І все ж їхня власність не була повною: в Україні склалася ситуація, за якої селяни й держава виявилися співвласниками землі.

Одним з наслідків викликаних революцією змін в сфері соціально-економічних відносин стала поява такого унікального соціокультурного явища, як т. зв. вільні військові села (зокрема, на 1666 р. в них нараховувалося 24604 двори)⁷⁷. Поспільство, яке населяло їх, після звільнення з-під юрисдикції шляхтичів і Корони перейшло у підпорядкування сотенному, полковому й гетьмансько-

⁷⁵ Цит. за: Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 106.

⁷⁶ Гуржій О.І. Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій в другій половині XVII-XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 249.

⁷⁷ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 397.

му урядам (перебували “під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській”)⁷⁸. Здобуття частиною населення нового статусу значною мірою визначило шляхи еволюції господарського розвитку Лівобережної та Слобідської України. Віднайдені нами джерела дають підстави для припущення про існування такої ж або подібної до неї функціональної моделі поселень з вільним населенням і у Правобережжі.

Проте започаткована ще наприкінці 50-х років XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їхнього соціального визиску з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому, це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за кілька десятків років на Лівобережжі помітно зменшилася кількість дворів у вільних військових селах. Села, що підпорядковувалися Військовому скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян (особливо інтенсивними темпами цей процес відзначався в приватних, монастирських і рангових маєтностях).

Здобувши статус правлячого стану, козацтво продовжувало залишатися станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших верств і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Існуюча реальна можливість показачення, з одного боку, посполитих, як — з другого — опосполічення козаків (через озлидніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан⁷⁹) запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфронтацій. Спи-

⁷⁸ Стецюк К.І. Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 117.

⁷⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 226; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 77–78.

раючись на норми звичаєвого права, козацтво рішуче протистояло поновленню великого панського землеволодіння, особливо перетворенню старшин у володарів маєтків з підданими. Це підтверджується численними джерелами.

Однак право вільного козацького землеволодіння не було безумовним. Кожен козак мав бути реєстровим; якщо ж він випадав з реєстру чи направляв замість себе до війська іншу особу, то втрачав усі козацькі права й свободи, включаючи право приватної власності на землю. Показовою у цьому відношенні стала ухвала, прийнята восени 1663 р. старшинською радою Правобережного Гетьманату, яка позбавляла козацьких свобод усіх, хто не з'являється до війська⁸⁰. Інше питання, що в умовах масового покаяння поспільства й незавершеності процесу правового виокремлення реєстрового козацтва у привілейований стан ухвали подібного змісту залишалися нереалізованими.

З кінця 50-х років проходив нестримний процес перетворення показаної шляхти, козацької старшини й окремих "військових товаришів", представників вищого православного духовенства та монастирів у типових великих землевласників з формуванням у них відповідної психології й свідомості. В їхніх руках зосереджувалося все більше маєтків (особливо у північних районах) з залежними підданими. Цією маєтністю вони користувалися на правах приватної власності чи умовного (рангового) володіння. Так, у Чернігівському полку упродовж 1657–1672 рр. у власність "нових феодалів" перейшло 62 поселення, а в 1673–1708 рр. — 153; у Стародубському полку до 1672 р. — близько 80 поселень; у Ніжинському полку з 1657 до 1672 р. — 51 поселення. Збільшувалося старшинське землеволодіння і в Прилуцькому, Переяславському, Лубенському, Миргородському полках⁸¹. Товаром стає й земля, яку нерідко продавали (траплялося, що із примусу) селяни,

⁸⁰ Бібліотека Інституту Осолінських (далі — БІО). ВР. — Спр. № 237/II. — Арк. 211; БН. ВМФ. — № 4214, 7632; БМЧ. ВР. — Спр. № 157. — Арк. 68.

⁸¹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток ... — С. 71–77; Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. — К., 2004. — С. 134.

міщани і козаки. Так, упродовж 1664–1680 рр. у Полтавському міському суді зафіксовано 170 актів продажу земельних ділянок⁸².

У великих землевласників перетворювалися й монастирі, землеволодіння яких істотно зросло у всіх полках. На кінець XVII ст. київським монастирям лише на території Київського полку належало 88 сіл; у 70-х роках у Чернігівському полку монастирі володіли майже 40 селами і слободами⁸³. Основними джерелами становлення середнього й великого землеволодіння були царські, гетьманські і полковницькі надання, скупівля землі та її насильницьке захоплення у посполитих і козаків. Водночас запускається в дію механізм втрати вільними посполитими й біднішими козаками своїх соціально-економічних завоювань, їх обезземелення й перетворення у різні групи залежного населення, окремі з яких примушуються до виконання панщинних робіт.

На відмінну від Лівобережного Гетьманату, де процес феодалізації соціально-економічних відносин відбувався швидкими темпами, у Правобережній Україні поспільство й козаки захистили свої завоювання. Незважаючи на підриг продуктивних сил, викликаний безперервними військовими діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, обумовленою громадянською війною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі наслідки, здобуті на першому етапі Національної революції: зменшилося число великих землевласників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодій козацькій державі.

Так тривало до середини 70-х років XVII ст. Зречення від булави П. Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася посту-

⁸² Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 87; Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). — Чернівці, 2009. — С. 80.

⁸³ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 78–82.

пова реставрація польських порядків. Насамперед це проявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах магнатів і шляхти повернутися до проведення довоєнної соціально-економічної політики.

Перш ніж перейти до висвітлення ситуації в промисловому секторі української економіки та привнесених сюди змін, зауважимо, що якихось систематичних досліджень не лише щодо кінця 40-х–70-х років, а й стосовно попереднього та наступного періодів в українській історіографії практично не проводилося (певна їх кількість є лише стосовно XVIII ст.). Більшість праць, що сьогодні мають в своєму розпорядженні історики, відзначається фрагментарністю і стосується або історії окремих економічних центрів, або тих чи інших ізольовано взятих ремесел чи промислів, без охоплення при цьому стану галузі в цілому, до того ж з локалізацією на окремих географічних регіонах. Розпорошеною є і джерельна база, що фактично унеможливує спроби навести якісь статистичні дані у межах всієї козацької України ані щодо кількісного або соціального чи національного складу залученого до промислової діяльності населення, ані щодо показників виробництва того чи іншого виду продукції та номенклатури підприємств і ремісничих професій.

Насамперед потенційні можливості промислового сектору в будь-яку епоху доводить існування доволі розгалуженої системи міст, які, за твердженням науковців, виступають “тим нервовим вузлом, що в’яже в єдину суцільну сітку” поступ цивілізації⁸⁴. За деякими даними, на початок революції в Україні існувало близько 1 тис. міст і містечок, в яких (за винятком Белзького й Руського воєводств) проживало 46% усього населення⁸⁵. Зокрема, в Київському і Чернігівському воєводствах, за спостереженням І. Крип’якевича, поселень міського типу було 409⁸⁶. За даними В. Романов-

⁸⁴ Клименко П. Місто і територія на Україні за гетьманщини // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. VII–VIII. — К., 1926. — С. 1–2.

⁸⁵ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 26; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 80–81.

⁸⁶ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 34. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 3–4. — С. 71.

ського, наведеними у його докторській дисертації, у 1666 р. у Лівобережній Україні серед 756 населених пунктів налічувалося 85 міст. Нерівномірною була щільність міщан у різних регіонах. Так, наприклад, на Волині вона становила біля 30%. Для Брацлавщини цей показник сягав 63,5%, хоча переважно міста тут були невеликими. У межах Поділля у 40 містах у середньому мешкало понад 400 жителів у кожному⁸⁷. В цілому ж, як зазначають дослідники, щодо щільності заселеності та за загальною площею українські міста дещо відставали від західноєвропейських⁸⁸.

Визначальним чинником, що вплинув на певну переорієнтацію основних галузей міської економіки, без сумніву, стали зрушення в традиційній системі взаємовідносин між основними категоріями міського населення. До того ж навколо великих міст оселялася також більшість сільської людності, розвивалися ремесла та засновувалися підприємства, які займалися переробкою продуктів сільськогосподарського виробництва і розробкою сировинних оаз. Іншим важливим показником є щільність втягнутого у виробничо-торгівельну діяльність населення. За існуючими підрахунками, у межах Волині промислами та торгівлею займалося приблизно 35–40% мешканців. На Поділлі ця цифра на 1665 р. становила 20–25%. В правобережній частині Київського воєводства на початок 1648 р. вона досягла 37%, а вже на 1665 р. збільшилася, наприклад, у м. Коростишеві до 42%. Для Лівобережної України В. Романовський називає такі цифри: у найбільш економічно розвинених містах у 60-х роках ремісників та торгових людей налічувалося 60% у Стародубі, Києві — 43%, Ніжині — 37,5%, Батурині — 45%, Острі — 65%, Козельці та Сосниці — по 29%, Нових Млинах — 40% від загальної кількості жителів. Найбільш втягнутим у промислове виробництво виявився Переяслав — тут відсоток ремісничого люду та купецтва сягав 73%⁸⁹.

⁸⁷ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 71–75

⁸⁸ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 85; Птаха М. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. — М., 1945. — С. 71.

⁸⁹ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 407.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей “від домашнього ремесла” до створення окремих підприємств, які б жили “ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею”; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що “створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...”⁹⁰. Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі паралельно, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах. В цілому аграрний характер української економіки висував на перший план обробіткову та добувну галузі, які концентрувалися переважно у форматі малогабаритних присадибних ремесел або промислів як у козацько-міщанських та монастирських володіннях, так здебільшого у сільській місцевості, безпосередньо наближеній до джерел сировини. Пов'язаним такий вид діяльності був із виготовленням продуктів харчування, одягу, взуття, виробів першої необхідності, що широко використовувалися в побуті всіма верствами населення, а в умовах воєнного часу забезпечували потреби та дієздатність війська. Розвивалося таке підприємництво у трьох формах — надомництва, цехового або позацехового ремесла, що відповідало певним етапам економічної історії всіх країн⁹¹, та промислів, виробничий процес яких був більш наближений до економічних викликів нового часу.

⁹⁰ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 11-12.

⁹¹ Подолинський С.А. Ремесло і фабрики на Україні. — Женева, 1880; Зибер Н. Еще о братствах // Слово. — 1881. — № 1; Ефименко А. Южнорусские братства // Южная Русь. — Т. 1. — СПб., 1905; Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольский, 1904; Клименко П. Цехи на Україні. — К., 1929; Пажитнор К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — М., 1952 та ін.

В умовах революції помітно послаблюється чинність цехових уставів, що жорстко контролювали відносини не лише всередині цехового братства та цехову ієрархію, а й сам процес вироблення того чи іншого товару. Це відкривало більш широкі можливості для запровадження у виробництво нових технологій⁹². Розмитість цехової корпоративності в межах однієї спеціалізації, з іншого боку, сприяла появі нового виду цехів, які об'єднували під керівництвом одного цехмістра ремісників різних професій. Приклади існування таких мегацехових організацій маємо, зокрема, в Кам'янці-Подільському (тут спеціальності стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів здобували уродженці з-понад 100 населених пунктів України та Польщі), Ковелі, ряді міст Лівобережжя⁹³.

В другій половині XVII ст. в козацькій Україні поширюється індивідуальна форма організації ремісництва, якою, крім спеціалістів-надомників, охоплювалися і ті, хто поривав з певними цехами (т. зв. партачі). Особливо це явище поширилося на обробіткові та будівельну галузі. Водночас відбувався і діаметрально протилежний процес концентрації виробничих сил і ресурсів у мануфактурному виробництві, технічне забезпечення якого також було підняте на дещо вищий рівень, ніж це спостерігалось в ремісництві. Незважаючи на те, що сам термін “мануфактура” не набув в Гетьманщині широкого поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували “не певну форму підприємництва, а промисловість загалом”⁹⁴), тим не менше прикметні риси мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склороб-

⁹² Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 183–184.

⁹³ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 130; Лазаревська К. Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. VI. — К., 1925. — С. 22, 29 та ін.

⁹⁴ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — С. 17; Кулишер И.М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. — СПб., 1906. — Т. I. — С. 598.

ний, залізорудний. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння тощо.

Спостерігалася певна спеціалізація окремих районів. Дуже розгалужену мережу мала в 50-х–70-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, в шляхетських фільварках західного регіону та володіннях великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою. На основі залучення до виробництва найманих робітників переважно розвивався винокурний промисел. Основні його підприємства зосереджувалися у містах Лівобережжя. Багато з них належали козакам і міщанам. Горілчані заводи існували також і в містах Правобережної України. Винокуріння посідало чільне місце і в промисловій діяльності слобожан⁹⁵. Райони, які мали багато лісів, ставали осередками розвитку лісних промислів. Останні спеціалізувалися як на заготівлі сировини (пиляні колоди, дубовий брус, лико, смола, дьоготь, вугілля для рудень тощо), так і на виготовленні із деревини промислових товарів, які, крім побуту, в умовах воєнного часу знаходили широке застосування у війську (зокрема, для організації табору в ході наступально-оборонних операцій, підвезення боєприпасів, наведення переправ тощо). В тісному зв'язку із лісною та деревообробною промисловістю розвивалася будівельна справа та виробництво паперу. Праця будівельників засновувалася на найманстві й, як правило, не знала великих організаційних форм. Роботи здійснювалися переважно або ремісниками-індивідуалістами, або невеликими позацеховими корпораціями з майстрів різних спеціальностей.

Переважно в рамках ремісничого виробництва традиційно розвивалися гончарство (особливо в містах Полтавщини, Чернігівщини, Поділля) з різноманітним асортиментом виробів⁹⁶, цегельни-

⁹⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 132.

⁹⁶ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 40–41.

цтво (підприємства з виробництва цегли засновувалися у великих містах і, як правило, підлягали міським урядам), ковальство, свічкарство. Однак поряд з невеликими цеховими або позацеховими воскобійнями починають виникати і підприємства заводського (відповідно до свого часу) типу, в яких підпорядковане зрослому споживацькому попиту виготовлення різного виду свічок було поставлене на технічно вдосконаленішу основу.

На розвинену галузь з середини XVII ст. перетворилося селітроваріння. Особливо поширеним воно було на Лівобережжі. Власниками селітроварень тут виступали переважно заможніші селяни, які збували виготовлену продукцію на продаж. Зафіксовані також випадки утримування селітроварних підприємств міщанами Києва, Переяслава, Ніжина⁹⁷. Великий селітряний майдан наприкінці 50-х років належав підданому Києво-Печерського монастиря М. Рандарю⁹⁸ та миргородському міщанину М. Каліннікову⁹⁹, козакам К. Новицькому, В. Саєнку і Якову з Полтавського полку¹⁰⁰. Селітроварні існували і на Слобожанщині, де було багато буртів. Виведення виготовлення селітри на промисловий рівень, коли в її виробництві було задіяно по кілька десятків робітного люду¹⁰¹, диктувалося в першу чергу підвищеною потребою в пороху козацького та найманого війська.

Важливого значення в умовах викликаного революцією перманентного воєнного протистояння набувала залізорудна промисловість. Головними районами добування та переробки руди стали українське Полісся (переважно території Волині та Чернігівщини) і південно-східні терени (зокрема, великі рудні масиви були сконцентровані на Криворіжжі). Особливо швидкими темпами засновувалися нові, оснащені водяним колом, рудні у 60-х роках. Вони перебували як у власності окремих осіб міщанського, селян-

⁹⁷ Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. — Т. 1. — М. — Л., 1948. — С. 167.

⁹⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 526, 546.

⁹⁹ Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні. — С. 109

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Лукьянов П.М. История химических промыслов... — С. 154–156.

ського та козацького станів, так і православної церкви та Військового скарбу¹⁰². Широко застосовувалась практика передачі рудень управителям або в оренду.

Загалом в металообробній галузі у другій половині XVII ст. були задіяні 34 робітничих спеціальності. Особливим попитом в умовах війни користувалася продукція гарматників, ковалів, лучників, мечників, пороховиків, рушникарів, стрільників, шабельників. Набирали міці такі промисли, як конвісарство та людвисарство (виробництво олова переважало у Лівобережній Україні, а найбільшими центрами виготовлення продукції з міді стали Київ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Глухів¹⁰³), сировина для яких поставлялася з-за кордону. Водночас процес збагачення козацької старшини, а також потреби церкви сприяли збільшенню кількісного асортименту виробів сріблярів, золотарів, дзвонарів та інших фахівців.

На промисловий рівень було піднято складувну галузь¹⁰⁴, в якій почали утворюватися великі підприємства — гуті. Центрами гутного виробництва скла стали Житомирщина, північні райони Чернігівщини, Волинь, Галичина, Закарпаття. Власниками і засновниками гут, як і в інших промислових галузях, виступали духовенство, козацька старшина, заможне міщанство і козацтво, які часто брали безпосередню участь у виробничому процесі. Відомі приклади належності гут міським урядам (наприклад, в м. Потилічі на Галичині), які здавалися в оренду майстрам-склоробам. Загалом в Західній Україні оренда підприємств склоробного промислу була явищем більш поширеним, ніж на Лівобережжі чи в козацьких полках Правобережжя.

¹⁰² Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 70; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 261; Матеріали по истории СССР. — Т. V. — М., 1957. — С. 132–134.

¹⁰³ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — С. 93; Лазаревский А.М. Украинские исторические мелочи. — Т. I. — К., 1901. — С. 61–62; Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. — К., 1926.

¹⁰⁴ Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959; Любомиров П.Г. Из истории ремесленного производства в России в XVII–XVIII и начале XIX вв. // Исторические записки. — 1941. — № 10.

Порівняно в менш активних формах, як можна судити з джерел, протікало промислове життя на Запорожжі. У другій половині XVII ст. запорозьке козацтво та січовики переважно займалися переробкою природних багатств краю. Важливу статтю доходів січового скарбу становило чумацтво. На 40–70-ті роки припадає заснування у межах Запорозьких Вольностей перших міст-фобургів. Найбільш важливими з них як у військовому, так і господарському відношенні стали Кодак, Самар та Микитин Ріг¹⁰⁵. Іншим видом військово-економічних осередків були т. зв. бекети — укріплені населені пункти, в яких розміщувалися січові залоги. “Як мілітарна одиниця, — писав М. Слабченко, — Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити...”¹⁰⁶. Загалом місцева економіка формувалася значною мірою завдяки протегуванню Коша¹⁰⁷, а її явно виражений товарний характер обумовлювався наявністю розгалуженої системи шляхів сполучення та “відповідних транспортних засобів”¹⁰⁸.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями, що також приводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, обмундирування та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілості на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

¹⁰⁵ Ефименко А.Я. История украинского народа. — С. 290–291; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — С. 160–163.

¹⁰⁶ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. — С. 175.

¹⁰⁷ Олійник О. Запорозький зимівник часів нової Січі... — С. 172–173.

¹⁰⁸ Там само. — С. 199.

Помітну увагу центральні та місцеві органи влади приділяли розвитку торгівельної сфери та формуванню національного ринку. Насамперед ліквідовувалася монополія магнатських і шляхетських господарств у торгівлі, особливо експортній, сільськогосподарською продукцією¹⁰⁹. Зміни в системі соціальних відносин сприяли формуванню вільної конкурентноспроможності усіх суб'єктів торгівельної діяльності. Водночас коло осіб, які займалися торгівлею, помітно розширилося за рахунок безпосередніх виробників — міщан, козаків і селян. Активізації торгівельних відносин сприяла також протекціоністська політика українських урядів в економічно-фінансовій сфері. Адже, як зазначалося, починаючи від Б. Хмельницького, усі володарі булави проводили послідовний і цілеспрямований курс сприяння торгівлі, захисту торговців. Разом з тим, існували й гальмівні фактори. Насамперед до них слід віднести постійні воєнні дії з їх руйнівними наслідками, поділ українських земель на окремі великі регіони: козацьку Україну й ту територію, що залишалася у складі Речі Посполитої, розпад Гетьманщини на кілька політичних утворень, окремі аспекти фінансово-економічної політики російського уряду тощо.

На жаль, обмеженість джерельної бази значно утруднює створення цілісного уявлення щодо розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі на теренах Української держави, а також появи у ній нових тенденцій. Отже, з певністю можна говорити лише про окремі аспекти, що характеризують її загальний стан. Перш за все відзначимо позитивний факт пришвидшення процесу еволюції окремих міських поселень у центри місцевої регіональної й всеукраїнської торгівлі, внаслідок чого вони отримують у тогочасних джерелах назву “торгових”. Такими вважалися, вочевидь, ті поселення, в яких, по-перше, систематично проводилися ярмарки, торги, базари, а, по-друге, в торгівельній діяльності була задіяна значна частина мешканців. Переписні книги 1666 р. створюють певне уявлення щодо кількості купців і торговців у містах Лівобережжя та їхньої спеціалізації. Зокрема, відомо, що у Стародубі їм належало 107

¹⁰⁹ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 25–26.

дворів (11,7%), а в Ніжині — 57 дворів (приблизно 8,8%); у Нових Млинах проживало 150 купців (28%), Батурині — 90 купців (25%), Переяславі — 73 (27%)¹¹⁰. Серед них були торговці і скупники великої рогатої худоби, коней, хліба, тютюну, солі, гончарних виробів, прядива, взуття й інших товарів. Найзаможніші займалися зовнішньою торгівлею, дрібні (коробійники) розвозили крам по селах і містечках. І. Крип'якевич слушно звернув увагу на таку показову рису міської торгівлі, як існування великої кількості дрібних крамарів (серед останніх були й жінки), котрі продавали свій товар на “лавках”¹¹¹.

Важливу роль в економічному житті козацької України відігравали торги, базари і ярмарки, які слугували тими своєрідними “кровоносними судинами”, що виконували функцію зв'язку між сільським господарством, з одного боку, ремеслом і промислами — з іншого, а також з'єднували не лише економічний простір країни, розірваної політично, а й об'єднували її з рештою українських земель. Їхня кількість у 60-х–70-х роках у Лівобережжі зростала; у Правобережному Гетьманаті, внаслідок воєнних дій, навпаки, спостерігався зворотній процес. Збільшувалися обсяги торгівлі й тривалість торгів; зокрема, в Києві вони продовжувалися уже не один, а два тижні, у Стародубі дві щорічні ярмарки тривали по 2–3 тижні кожна, Ніжині — 3 тижні, а в деяких містах — до 6 тижнів¹¹². Крім ярмарків, у містах і містечках щотижня (у різні дні) проходили торги й базари, де панувала роздрібна торгівля. Торгівельні відносини розвивалися не лише між містами й селами, але і між різними регіонами. Наприклад, до Полтави з'їжджалися з товаром купці з Лубен, Миргорода, Чернігова, Переяслава, Ромен; Прилук — з Варви, Коропа, Липовця, Ніжина, Полтави, Носівки; до Стародубу — з Чернігова, Ромен, Мглина, Почепа, Новгород-Сіверського й ін-

¹¹⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 207; Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 398–403.

¹¹¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 207.

¹¹² Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 71; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 135.

ших міст. Окреслювалася й спеціалізація ярмарків, зокрема, у Зінькові й Опішні більше продавалося гончарної продукції, Погарі — прядива, Ніжині — виробів з дерева, Стародубі — хутра й прядива¹¹³. На базарах і невеликих торгах продавали продукцію міщани і селяни навколишніх сіл (спеціальні ряди, на яких розкладався товар, створювалися на ринкових майданах). В своїй масі вона була сільськогосподарською, хоча до асортименту входили також тканини, одяг, взуття, хутра, посуд, дьоготь, риба, поташ тощо¹¹⁴.

В окремих містах ярмарки набували міжнародного характеру. Так, наприклад, на торги до Ямполя (на р. Дністер) з'їжджалися купці з Молдавії, Валахії, Греції, Туреччини й, вочевидь, інших країн¹¹⁵. У другій половині 60-х — на початку 70-х років “дуже великим” стає ярмарок у Могилеві-Подільському¹¹⁶. У Лівобережжі чимало іноземців з'їжджалися ярмакувати до Прилук. Особливо великими були ярмарки у Києві (найбільший з них збирався на території Печерського монастиря)¹¹⁷.

Найпоширенішими товарами внутрішньої торгівлі у козацькій Україні та в межах українських земель у цілому продовжували залишатися збіжжя й інші продукти харчування. В умовах постійних воєнних дій, необхідності утримування 40–100-тисячного війська, постоїв іноземних підрозділів, обезлюднення великих регіонів їх значимість у функціонуванні суспільства настільки зростала, що час від часу владні структури намагалися використати торгівлю зерном і продовольством як військово-стратегічний чинник. Наприклад, брацлавський полковник Д. Нечай взимку 1650 р. не дозволяв продавати хліб та інші харчові продукти у зайняті жовнірами райони¹¹⁸. Інколи накладав заборону на продаж збіжжя до Литви (Білорусі) й Польщі і Б. Хмельницький, зокрема, відомі

¹¹³ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 134–135.

¹¹⁴ Там само. — С. 136.

¹¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 194–195; Radziwiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 289.

¹¹⁶ ДАК. — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 80.

¹¹⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 208.

¹¹⁸ АПУ. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 9.

його відповідні розпорядження від 1655 і 1656 рр.¹¹⁹ Саме нестача продовольства спонукала П. Дорошенка домагатися у 1666 р. від Варшави звільнення поспільства від обов'язку утримання польських залог¹²⁰. Коли ж у 1671 р. російський уряд тимчасово заблокував вивіз хліба з Лівобережжя на Правобережжя¹²¹, П. Дорошенко у відповідь наказав конфіскувати у київських купців 3 тис. осьмачок зерна, закупленого у південних районах Гетьманату¹²². Відзначимо також, що Б. Хмельницький й інші гетьмани закупляли зерно й продовольство для потреб війська. Наприклад, у липні 1649 р. до українського табору під Збаражем київські купці, крім пороху, привозили борошно¹²³. За визнанням полонених козаків, у травні 1651 р. до обозу гетьмана під Тернополем в значній кількості поставляли продовольство, порох, свинець та шаблі з Києва¹²⁴ й інших міст. Вочевидь, влітку 1653 р. до українського війська з Білої Церкви вирушив великий купецький караван з харчами¹²⁵.

Основними центрами торгівлі збіжжям були Київ, Полтава, Ніжин, Ромни, Прилуки, Стародуб, Переяслав¹²⁶. Постійно закупляли його запорожці, котрі натомість продавали рибу, хутро, мед, шкіру, сіль тощо¹²⁷. Основну масу хліба на торги і ярмарки постав-

¹¹⁹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 143; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 209.

¹²⁰ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 218–219.

¹²¹ Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 72.

¹²² Борисенко В.Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1988. — № 3. — С. 115.

¹²³ Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 20.

¹²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 32. — Арк. 19.

¹²⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 209.

¹²⁶ Борисенко В.Й. Хлібний ринок Лівобережної України... — С. 112–116; Його ж. Соціально-економічний розвиток... — С. 136.

¹²⁷ Борисенко В.Й. Хлібний ринок Лівобережної України... — С. 117–118; Його ж. Соціально-економічний розвиток... — С. 139–141.

ляли заможні селяни, міщани, козаки. Деякі старшини спеціально займалися вирощуванням збіжжя на ринок. Наприклад, київський полковник В. Дворецький 1659 р. лише київському воєводі продав 218 четвертей зерна, а в наступному році 1 тис. кіп жита й пшениці та 350 осьмачок зерна¹²⁸. Активно торгували худобою, горілкою, тютюном, сіллю. Останню довозили з Коломиї, соляних промислів Тору (це “соляне містечко” засновується 1675 р., пізніша його назва “Слов’янськ”), Криму й Молдавії¹²⁹. В обох частинах козацької України поширювалася торгівля горілкою, ремісничими товарами, а також книгами¹³⁰.

На засадах співробітництва починає формуватися владна політика у сфері зовнішньої торгівлі, хоча воєнні дії помітно позначалися на її основних напрямках та обсягах. Зокрема, внаслідок розорення поселень Правобережжя відбулося різке скорочення обсягів товарів (особливо збіжжя, худоби, поташу, селітри, воску тощо), що надходили на білоруські, литовські, польські й західноєвропейські ринки з тих регіонів українських земель, які увійшли до складу Української держави. Однак, незважаючи на це, лише 1648 р. міщани Норинська продали білорусам зерна на суму в 5470 злотих¹³¹. Загалом торгівельні відносини з Білоруссю мали сталий характер. Як повідомляли влітку 1649 р. з обозу литовського війська, міщани Могилева “з козаками через киян мають своє порозуміння..., торгують з ними й під цим виглядом відомості й перестороги про все, що у нас діється, їм увесь час передають...”¹³². Білоруські купці відвідували Київ, Переяслав, Полтаву, Ніжин й інші міста, закупаючи в основному хліб. Попри заборони гетьмана,

¹²⁸ Борисенко В.Й. Хлібний ринок Лівобережної України... — С. 114; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. ... — С. 304.

¹²⁹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 140–142; Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 73; Стришенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII–XVIII ст.). — Чернівці, 2009. — С. 206–207.

¹³⁰ Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 73–74.

¹³¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 209.

¹³² АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 57.

жвава торгівля продовжувалася і в 1655–1657 рр. Влітку 1656 р. кияни відправили караван з 50 суден, навантажених зерном, до Давидова й Петрикова. Наступного року Б. Хмельницький дозволив безмитну торгівлю київським купцям і торговцям у Старому Бихові. Підтримувалися торгіві відносини з Білоруссю і в 60-х–70-х роках¹³³.

Попри те, що Українська держава перебувала у стані війни з Річчю Посполитою, торгівельні відносини між двома країнами продовжували зберігатися. При цьому Б. Хмельницький наполегливо обстоював перед варшавським урядом інтереси українського купецтва. Наприклад, у грудні 1648 р. гетьман звернувся з проханням до віленського підкоморія звільнити ув'язнених київських купців “з їх товарами і грішми”, 1650 р. добився звільнення заарештованих у Польщі І. Тетерівки та П. Котовича¹³⁴. Після укладення Зборівського договору, коли частина шляхти повернулася до маєтків, поновився вивіз до Польщі на продаж худоби¹³⁵. Показово, що після відомої заборони Д. Нечая на вивезення збіжжя й продуктів харчування “до Польщі” гданські купці вступили у 1650 р. у перемовини з українським гетьманом щодо продажу їм великої партії поташу¹³⁶. Навесні 1660 р. посольство Ю. Хмельницького у Борисові на переговорах з польською стороною мало доручення порушити питання про введення “вільної торгівлі” між Польщею й Україною¹³⁷. Зі свого боку П. Дорошенко домагався (1670 р.) від польського короля скасування мита для козаків, котрі здійснювали торгівельні операції на території Польщі й Литви¹³⁸.

¹³³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 572; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 143; Його ж. Хлібний ринок Лівобережної України... — С. 120.

¹³⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 88, 159; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 208.

¹³⁵ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 181.

¹³⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 305 зв.

¹³⁷ Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 358.

¹³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 296.

Торгували українці і в інших європейських країнах. Приблизне уявлення про їх маршрути й асортимент товарів, що закуплялися для продажу в Україні, дає список, складений київським купцем М. Сусловим у 1684 р. У ньому знаходимо дані про 60 “завоїв” різнокольорового шовку, 50 пар окулярів “простих венецьких”, 25 пар окулярів “кришталевих”, 60 ліктів “венецьких витяжків”, 13 в’язок агатів “венецьких”, 8 чорнильниць з слонової кістки, 24 разки перлин з Риму, 5 мап “венецьких” “на бумазі”, 32 картини мальовані, 5 картин великих на полотні, 5 фунтів кави, 1 панцир, 2 фузеї німецькі, 2 пістолі, 15 “образків венецьких”, 2 скрині кипарисових й ін. За продану українську продукцію ним було виручено у Вроцлаві — 257 червоних битих, Відні — 8 злотих “доброї монети” і 5 “злотих ринських”, Венеції — 31 дукат і 2 “пилили”, Кракові — 30 червоних битих і 40 злотих шелягами тощо¹³⁹.

Логічно припустити, що за доби революції найбільш активно розвивалася торгівля з Молдавією, Волощиною й Трансильванією. Джерела засвідчують її постійний характер у прикордонному районі козацької України (Подністров’ї), де торгівельними центрами були Ямпіль, Рашків, Могилів, Шаргород й інші міста. Українські купці й торговці також були частими відвідувачами молдавських ярмарків. Зокрема, в одному з листів до коронного хорунжого О. Конецпольського (6 серпня 1651 р.) А. Крупіцький повідомляв, що “купці з України майже щоденно приїжджають” до Ясс¹⁴⁰. Величезні партії поташу продав у Молдавії і сам Б. Хмельницький, виручивши за них 200 тис. талерів¹⁴¹. 1652 р. до молдавської столиці приїхало для закупівлі солі 400 возів; інший караван з 150 возів із сіллю вирушив звідти до Умані¹⁴². Не виключено, що українські і молдавські торговці й купці спільно координували проведення великих ярмарків¹⁴³.

¹³⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 311–312.

¹⁴⁰ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 449. — Арк. 54.

¹⁴¹ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 211.

¹⁴² Мельниченко В.М. Торговельні зв’язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 73.

¹⁴³ ДАК. — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 80.

Ще у 1630-х–1640-х роках виник важливий торгівельний шлях, що пролягав територією Поділля, яким турецькі товари (одяг, килими, бавовна, фарби, папір, кінська збруя, сап'ян тощо) потрапляли на український ринок¹⁴⁴. Не виключаємо, що з початком революційних дій їх питома вага у торгівлі з козацькою Україною дещо скоротилася, хоча і залишалася досить-таки значною, чому сприяло укладення Б.Хмельницьким відповідної угоди з Османською імперією. Російські послы восени 1653 р. повідомляли до Москви, що торгувати до Умані приїжджають купці з Очакова й кримських міст (вірмени й татари); вони наймають у місті “і двори, і лавки” для товарів¹⁴⁵. Наступного року через Бендери й Чечельник проїхав турецький торговий караван із 100 возів з крамом¹⁴⁶. Чимало товарів, які привозилися купцями з Туреччини (червоний сап'ян, перські килими, бавовняні тканини, оливкова олія, прянощі, муслін, шовкові тканини тощо), надходило на ярмарки Києва і Прилук. Торгували з Туреччиною й лівобережні купці. Зокрема, вісім з них 1662 р., продавши там свої товари, накупили турецьких й збували їх у Києві, Переяславі та Москві. 1665 р. Р.Манойлов і ще кілька торговців привезли звідти тканини, прикраси і прянощі. Грецькі купці з Ніжина (вони завжди користувалися опікою гетьманської влади) 1669 р. проводили торгівельні операції у Порті й Молдавії, викупивши при цьому 26 російських в'язнів. Відвідували лівобережні купці Османську імперію і в 70-х роках¹⁴⁷.

З початком національно-визвольної боротьби стрімко збільшився (попри існуючі об'єктивні труднощі й тимчасові перепони владних структур з обох сторін) обсяг торгівлі з Росією. 1648 року він був незначним (заважали воєнно-політичні чинники), однак вже під його кінець почастишали поїздки російських торговців з продовольчими товарами у Лівобережжя, населення якого відчувало їх нестачу. В лютому 1649 р. російський уряд дозволив “тор-

¹⁴⁴ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... — С. 112.

¹⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 84.

¹⁴⁶ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 213.

¹⁴⁷ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 144–145.

говим людям” обох країн без перешкод проїжджати через кордон, а в березні — українцям торгувати усіма товарами (тільки у прикордонних містах), за винятком горілки і тютюну (заборонених ще у 1630-х роках) й звільнив їх від сплати мита¹⁴⁸. Як уже нами відзначалося, у відповідь гетьман теж запровадив для росіян безмитну торгівлю. Українці переважно приїжджали торгувати до Путивля, Брянська (на Свенський ярмарок), Севська, Белгорода, Хотмижська, Рильська й інших російських торговельних центрів, однак виїхати за встановлену “лінію порубіжних міст”, зокрема, добратися до Калуги чи Москви) вдавалося не часто. Основними пунктами збуту товарів для росіян були Переяслав, Чернігів, Ніжин, Миргород, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Прилуки, Гадяч, Київ, Чигирин, Корсунь, Канів, Умань, Біла Церква й ін. міста¹⁴⁹. Після 1654 р. успіх торговельних операцій для українців значною мірою залежав від характеру політичних відносин й політики російського уряду. Значних збитків вони зазнали у 1666–1667 рр., коли російські урядовці спробували вплинути на економічне життя Лівобережного Гетьманату.

Асортимент товарів (переважно це були продукти сільського господарства, якими торгували обидві сторони) істотно не змінювався. Якщо внаслідок недороду 1648–1649 рр. українські й російські торгові люди ввозили до України з Росії збіжжя й продукти харчування, то в наступні роки, навпаки, їх почали вивозити і в зворотному напрямі. Україна отримувала від росіян чимало солі, прісного меду (в голодні роки), хутра (“мягкой рухляди”), обробленої шкіри, матеріалів для оздоблення храмів. Твердження ж про масштабний експорт до Гетьманщини російської зброї й пороху є явно перебільшеним¹⁵⁰. Торговці, купці й козацькі старшини про-

¹⁴⁸ АПУ. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 84, 92; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... — С. 140–141; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. — С. 384–386, 389.

¹⁴⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. — С. 390–412.

¹⁵⁰ АПУ. — Оп. 3. — Спр. № 8. — Арк. 3–4; Спр. № 36. — Арк. 471; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. — С. 416–427; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 150–152.

давали росіянам багато поташу, селітри, конопляного прядива, меду, воску, сала, олії, тютюну, горілки, великої рогатої худоби, коней, свиней, шкір-сирцю тощо¹⁵¹. Потрапляли на Свенський та інші ярмарки захоплені в обозах польської армії трофеї¹⁵². Продавали росіянам також порох, свинець та “гвинтівки”. Вочевидь, це були непоодинокі випадки, бо восени 1653 р. гетьману довелося під страхом смертної кари заборонити їхній вивіз з козацької України¹⁵³. Експортувалися й інші промислові товари: кожухи, шуби, кафтани, панчохи, скляні вироби, сукна тощо¹⁵⁴. У 60-х — першій половині 70-х років помітно збільшився продаж поташу й селітри з буд старшин й вищого духовенства, а також горілчаної продукції. Наприклад, 1671 р. на кухлевий двір у Москві було привезено 30729 відер горілки, 362 відра заспиртованих вишень, 423 відра морсу й 36 відер конопляного масла. Цього ж року лише глухівські купці привезли сюди на 187 підводах 192 бочки і 25 бочечок горілки¹⁵⁵. Спеціально для українських купців були збудовані гостинні двори у Севську й Брянську, а для російських — у Стародубі й Мглині. Центрами торгівлі з Росією стали Стародуб, Ніжин й Кролевець, в якому з'єднувалися два найбільших торгівельних шляхи, що вели від Києва до Москви¹⁵⁶.

Гальмівним чинником у розвитку торгівлі була неврегульована система виплати торгового мита, різні збори (часто вони

¹⁵¹ АПУ. — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. 132; Спр. № 23. — Арк. 11; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 210–211; Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12. — С. 51; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 64–66; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. — С. 427–435.

¹⁵² АПУ. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 220.

¹⁵³ Там само. — Спр. № 11. — Арк. 434.

¹⁵⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. — С. 435.

¹⁵⁵ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 153–155; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 308; Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины... — С. 415.

¹⁵⁶ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні... — С. 64–65.

мали місцевий характер) з купців і торговців, зокрема, за переправи через ріки (“погребельний” і “мостовий”), користування ваговими й мірними засобами, з торгового місця, торгових комор, з возів тощо. Вони стягувалися магістратами й ратушами від продажу хліба, худоби, воску, жиру та іншої продукції¹⁵⁷. У 1666–1667 рр. внаслідок політики російських воєвод у Лівобережному Гетьманаті митні тарифи помітно зросли (безмитно торгували лише ніжинські й київські купці), що викликало серед торгового люду масове невдоволення¹⁵⁸. З усіх українських гетьманів тільки Б. Хмельницький намагався впорядкувати митну справу. В травні 1654 р. він запровадив новий митний тариф на ввіз і вивіз товарів, який був у 2,5 рази нижчий за діючий перед цим польський. На відміну від поширеної в Речі Посполитій практики, в основу оподаткування були покладені предмети розкоші. Тим самим тарифна політика спрямовувалася на заохочення ввозу благородних металів й коштовного каміння й обмеження (через високе мито) їхнього вивезення з козацької України¹⁵⁹.

Проголошення незалежності Української держави відразу ж висунуло на одне з чільних місць проблему заснування власної фінансової установи, налагодження до неї надходжень й карбування монети. Функціонування національної системи фінансування фактично було налагоджено на кінець 1650 р. і в своїй основі залишалося незмінним до 1676 р. Відразу ж істотним організаційним недоліком стало об'єднання державних прибутків (Війська Запорозького) з власне гетьманськими (відокремлення одних від других було передбачено тільки в “Договорах і постановах...” П. Орлика 1710 р., із введенням посади генерального підскар-

¹⁵⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 86–87; Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 70–71.

¹⁵⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15421. — Арк. 44; Спр. № 15422. — Арк. 128–130, 146–147.

¹⁵⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 277; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 248; Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною... — С. 70; Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика... — С. 74.

бія)¹⁶⁰. Фінансами розпоряджався безпосередньо гетьман, якому підпорядковувався “гетьманський підскарбій”, що займався практичними питаннями наповнення Скарбу. Нижчими посадовцями були особи, які відповідали за надходження орендних зборів, фінансові агенти та збирачі податків (“екзактори”). У полках організацією надходження фінансів відали полковники (подекуди з’являлися посади полкових підскарбіїв), а сотень — сотники. У містах і містечках збір коштів здійснювався бурмистрами¹⁶¹. Відсутність спеціальної централізованої структури, яка б зосереджувала у своїх руках увесь процес надходження фінансів до скарбниці, створювала вкрай сприятливі умови для зловживань. Оскільки сотників і полковників ніхто не контролював, то, зрозуміло, вони часто плутали державну “кишеню” з власною. Механізми цього процесу розкрив, зокрема, влітку 1657 р. у Москві український посол П. Тетеря. Полкове керівництво, визнавав він, збираючи податки з кожного двору по 2–3 злотих, запевняє, що вони йдуть “на гетьмана, а гетьману хоча і щось дадуть, і то не все, а користуються тим полковники...”¹⁶². З поділом козацької України 1663 р. на два Гетьманати у кожному з них формуються свої військові скарби; окремих мала і Запорозька Січ.

Основними джерелами надходжень до державної скарбниці слугували земельний фонд (як зазначалося, держава була його співвласником), оподаткування населення, прибутки з промислів, мито з торгівлі тощо. Щоправда, за гетьманування Б. Хмельницького випадки продажу землі з дозволу уряду були поодинокими. Лише з початку 70-х років у Лівобережжі цей процес починає набирати обертів (у Правобережжі, як відомо, ситуація розвивалася за іншим сценарієм). Тому частка коштів від операцій з купівлі-продажу земельних наділів у скарбниці була невеликою. Інша справа, що розглядаючи землю як власність Війська Запорозького,

¹⁶⁰ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 245; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 55, 64.

¹⁶¹ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 99; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 245.

¹⁶² Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 745.

уряд вважав цілком легітимним збір податків не лише із поспільства, але й деяких категорій козацтва. Саме ці надходження й слугували основними джерелами поповнення скарбниці. На думку В. Веселаго, вони становили 60% усіх фінансових ресурсів¹⁶³. Збір податків з населення запроваджується наприкінці 1648 р. До цього часу скарбниця наповнювалася здобиччю, взятою в обозах розгромлених польських військ (вона в основному поступала від наказного гетьмана М. Кривоноса й козацьких полковників, котрі влітку і восени звільняли українські землі).

Вже у січні 1649 р. до скарбниці почали надходити перші кошти від збору податків¹⁶⁴. За гетьмана Б. Хмельницького, згідно з спостереженням дослідників, основною формою оподаткування був постійний податок з двору (“подимне”), який збирався з посполитих й інколи з козаків грошима. Існував податок на виробництво спиртних напоїв — показанщина, який платили й козаки (щоправда, гетьман в окремих випадках міг звільняти останніх від нього)¹⁶⁵. Крім традиційних, набрала поширення виплата надзвичайного податку — військового (стації), як у грошовій, так і натуральній формах, який частково використовувався на утримання татар.

Про розміри надходжень до скарбниці певне уявлення можна скласти зі свідчень згадуваного уже П. Тетері. За його словами виходило, що якби збирати з кожного селянського двору по 1–2 злотих, то лише у Київському воєводстві загальна сума доходила б до 50 тис. червоних злотих. Так, навесні 1649 р. з кожного двору “на війну” було зібрано по 4 талери¹⁶⁶. Восени посполиті виплатили чинш¹⁶⁷. В кінці наступного року за наказом гетьмана

¹⁶³ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 99.

¹⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. — Дополнения. — С. 36; Документи об Освободительной войне украинского народа... — С. 203.

¹⁶⁵ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Дис. ... канд. экон. наук. — К., 1955. — С. 288–291; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 249–250.

¹⁶⁶ Grabowski A. Ojczyzste spominki. — Kraków, 1845. — Т. II. — S. 42.

¹⁶⁷ АИУ. — Оп. 3. — Спр. № 55. — Арк. 135; Michałowski J. Księga parmiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 509.

з посполитих і з козаків “по усій Україні, аж до самого кордону” зібрали стацію по пів-осьмачки збіжжя¹⁶⁸. Навесні 1651 р. у Лівобережжі населення виплачувало подимний податок по 4 талери з двору, а в Правобережжі — стацію на татар (по 8 тис. злотих та 30 коней з кожного полку)¹⁶⁹. 1652 р. селяни дали податок “від плуга”, а також в окремих районах разом з міщанами і козаками — стацію для утримання артилерії¹⁷⁰. В цілому згадані податки не особливо обтяжували посполитих.

Державний скарб поповнювався і за рахунок прибутків з промислів, які раніше належали Польській державі, магнатам і шляхті, а тепер перейшли у власність Війська Запорозького. Найбільший процент надходжень поступав від продажу поташу, спиртних напоїв (меду, пива й горілки) тощо¹⁷¹. Поширювалася практика передачі ремесел та промислових об'єктів в оренду. Орендарями ставали міщани, старшини, ратуші й магістрати міст, монастирі; виділявся прошарок фахових орендарів (з багатих міщан і козаків, що спеціалізувалися у цій сфері діяльності)¹⁷². Наприклад, київський воєвода А. Кисіль восени 1649 р. повідомляв канцлеру, що звідусіль збирають кошти від оренд для Б. Хмельницького, а також спродують для нього запаси поташу¹⁷³. Влітку наступного року посланці коронного хорунжого О. Конєцпольського розповідали, що гетьман “жодного староства, а ні жодних маєтків й. м. п. хорунжому повернути не хоче, а все на себе поорендував на десяту частину дешевше ніж раніше були оренди”¹⁷⁴. Важливим джерелом поповнення Скарбу були прибутки від торгівлі. Вони надходили від різних

¹⁶⁸ БПАН. ВР. — Спр. № 1062. — Арк. 351 зв.

¹⁶⁹ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 588; НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 100.

¹⁷⁰ АПУ. — Оп. 3. — Спр. № 54. — Арк. 30; Акты Московского государства. — Т. II. — С. 308; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 249.

¹⁷¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 246.

¹⁷² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 246–248; Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 283–284.

¹⁷³ Michałowski J. Księga pamiętnicza. — S. 509.

¹⁷⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 225/II. — Арк. 305.

торговельних зборів, які виплачували купці на дорогах, торгах і ярмарках, а також мита на іноземні товари¹⁷⁵.

Джерела називають різну суму річних надходжень до Скарбу. Зокрема, великий польський гетьман М. Потоцький обчислював її восени 1650 р. у більше ніж 5 млн злотих¹⁷⁶. І. Крип'якевич вважав названу цифру значно завищеною¹⁷⁷. В. Веселаго, зробивши відповідні розрахунки, дійшов висновку, що вона не є “надто перебільшеною” і її можна вважати орієнтовною¹⁷⁸. Як на наш погляд, остання думка виглядає більш вірогідною. Саме наявність наповненого бюджету дозволяла Б. Хмельницькому успішно розв'язувати основні проблеми державного життя. Не без підстав він виношував, зокрема, наміри (зима 1653 р.) створення 50-тисячного “грошового війська, на зразок кварцяного...”¹⁷⁹.

Створена українським володарем фінансова система з часом набувала нових рис. З початку 60-х років окреслюються відмінності у її функціонуванні у Правобережжі й Лівобережжі. З літа 1663 р. вони наростають й після Андрусівського договору 1667 р. зумовлюють відгалуження від загальновійськового регіональних скарбів. У Лівобережжі спостерігалось прагнення російського уряду спочатку обмежити джерела його наповнення й право гетьмана розпоряджатися ним, а пізніше — в 1666–1667 рр. — взяти повністю під контроль, звівши до мінімуму обсяг надходжень (податки з селян і міщан мали переважно направлятися до російської казни). У Правобережній Україні у першій половині 60-х років відбувалося відродження дореволюційної моделі фінансової системи, отже Скарб Гетьманату також втратив як самостійність, так й основні джерела поповнення. Тому П. Дорошенко у березні 1666 р. порушив перед королем і сеймом клопотання звільнення поспільства й козацтва на рік від обов'язку утримувати за власний раху-

¹⁷⁵ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 285–288; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 248–249.

¹⁷⁶ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Книга № 18. — Арк. 70.

¹⁷⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 250.

¹⁷⁸ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 294–295.

¹⁷⁹ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 54.

нок жовнірів розташованих залог, а надходження від збору індукти (мита за товари, які ввозилися чужоземними купцями) на території Брацлавського і Київського воєводств віддати до Скарбу Війська Запорозького¹⁸⁰. Добившись незалежності від Речі Посполитої та взявши у внутрішній політиці курс на активізацію економіки, гетьман у результаті вжитих заходів зумів наповнити Скарб коштами, не обтяжуючи поспільство непосильними податками. За визнанням одного з польських сановників, “поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй! А якщо й випаде податок, який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше — два на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває...”¹⁸¹.

Ефективність функціонування фінансової системи значною мірою залежала від стану грошового обігу. При Б. Хмельницькому на території козацької України найбільш ходовими залишалися польська, литовська й західноєвропейська монети: золоті, червоні золоті, талери, дукати, гроші, литовські гроші, шостаки, чехи, шаги й ін. З прийняттям царської протекції поширюється російська монета, яка починає домінувати у Лівобережжі з середини 60-х років: рублі, єфимки, копійки. У Правобережжі переважали польські, а з 70-х років також і турецькі монети (акче — леви)¹⁸². Фінансові кризи середини XVII ст. обумовили карбування урядами Речі Поспо-

¹⁸⁰ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького... — С. 219–221.

¹⁸¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка. — С. 5.

¹⁸² Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 297–299; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 251. Про ходіння монет і грошовий обіг див. також: Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. — Чернигов, 1918; Спасский И.Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. — М., 1960; Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981; Його ж. Гроші й грошове господарство // Історія української культури. — Т. 3. — С. 1086–1099.

литої та Російської держави неповноцінної монети, що завдало значної шкоди економіці в цілому й торгівлі, зокрема. Так, у Польщі на початку 60-х років за наказом короля почали “клепати” з міді й срібла “шеляги” — тимфи, в яких питома вага срібла сягала тільки допустимого для 18 грошей рівня. Населення ж змушували користуватися ними як повноцінними злотими (30 грошей). Упродовж трьох років їх випустили у обіг 6 млн, що для економіки Правобережного Гетьманату становило справжню загрозу¹⁸³. В свою чергу 1656 р. Росія розпочала карбування мідних рублів, які за номінальною вартістю прирівнювалися до срібних. Це призвело до знецінення мідних грошей (за один рубль давали 10–12 мідних) і, як наслідок, зростання цін, особливо на продовольство. На початку 60-х років у Лівобережжі українці масово відмовлялися брати мідні монети й не приховували невдоволення фінансовою політикою російського уряду¹⁸⁴.

Дати ствердну відповідь щодо карбування у 50–70-х роках власних українських грошей важко. В деяких джерелах згадується про започаткування цього процесу при Б. Хмельницькому (зокрема, про це повідомлялося й на сторінках “Gazette de France”¹⁸⁵)¹⁸⁶. В спеціальній літературі згадується також про опис майна ніжинського полковника В. Золотаренка 1663 р., в якому серед іншого йшлося і про “3000 золотих черкаського рахунку” (відомо, що росіяни часто називали українців черкасами)¹⁸⁷. Є дані, що П. Дорошенко організував 1666 р. карбування срібної монети у Торговиці¹⁸⁸. Відомо, що при ньому перебував “майстер грошової справи

¹⁸³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст... — С. 275–276; Економічна історія України і світу. — С. 173.

¹⁸⁴ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні. — С. 203–204, 226.

¹⁸⁵ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 148; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 251.

¹⁸⁶ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 148; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 408; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 251.

¹⁸⁷ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 293.

¹⁸⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 107; Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007. — С. 7, 9.

Серебренник”, котрий згодом перебрався до Росії¹⁸⁹. Однак це лише уривчаста інформація. Відсутність на сьогодні знахідок відповідних монет залишає питання відкритим.

“Кінець XVII і початок XVIII століття застають українське народне господарство на великому і цікавому піднесенні, коли зійшлися в загальній справі торгового обміну і зголоднілий за довгі роки Руїни без української сировини західно-європейський ринок, і, без сумніву, утруднене довгою відсутністю імпорту західно-європейських фабрикатів українське господарство”, — зазначав О. Оглоблин¹⁹⁰. Початки цього піднесення слід шукати в тих кардинальних змінах, яких зазнала, починаючи з 1648 р., українська економіка. Втягнений політичними подіями середини — другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень доби європейських революцій раннього нового часу український соціум з постанням самостійної Української держави опинився перед непростим і водночас доленосним вибором — залишитися в тенетах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Вирішення цієї дилеми значною мірою залежало від того, який курс запропонує українська влада для зміцнення соціально-економічної сфери. Обравши другу альтернативу, український уряд, спираючись на творчу ініціативу мас, в практичній площині її реалізації фактично упередив появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого ча-

¹⁸⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. ... — С. 275; Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини... — С. 7, 9.

¹⁹⁰ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — С. 32.

су, доведена в теоріях Й. Кулішера, Ф. Новаліса, В. Куля, У.У. Ростоу, Д. Лукача, Р. Фьорса, Й. Шумпетера, Ж. Пуар'є та багатьох інших мислителів. Повсякденною практикою вибудови національної економічної системи, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу господарської ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

Революція не лише привела в рух великі маси населення, сприяла звільненню колосальних земельних масивів і робочих рук. Вона призвела до радикальної зміни форм власності, надавши перевагу невеликим господарствам перед латифундіями великих земельних власників, поширеними в центрально-східному регіоні Європи. Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торгівельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними районами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації. По суті, в Україні створювалася оаза того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, викликав у наступному столітті в найбільш розвинених країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання.

На жаль, Україна опинилася на маргіналах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького, незважаючи на всі зусилля влади якщо не зупинити, то хоча б загальмувати руйнівні процеси, рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися

умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

ВЕКТОРИ ТА ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ

Процес формування Української держави невідворотно поставив національні владні структури перед необхідністю забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій для козацької України геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що власне і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання її незалежності, вимагало від української влади створення ефективної дипломатичної служби.

На сьогодні історіографія має певну традицію дослідження становлення та функціонування інституту української дипломатії в другій половині XVII–XVIII ст., хоча найскладнішою проблемою, з якою зустрічаються при цьому науковці, є істотна деформованість джерельної бази. Знищення архіву центральних і полкових державних установ зумовило ситуацію, за якої практично не збереглося джерел автентичного походження (можливо, за винятком одного посольського звіту, введеного у науковий обіг Ю. Мициком¹), які б піднімали завісу над порядком підготовки офіційних дипломатичних документів, фіксували церемоніал прийому іно-

¹ Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 124.

земних послів і перебігу переговорних процесів, підготовки і укладення угод і договорів, формування посольств та їх фінансування, проливали б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, генеральних старшин і полковників та характер їх взаємодії при з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні важливих міжнародних актів, підготовці й проведенні інших дипломатичних акцій.

Водночас віднайдені копії дипломатичної кореспонденції гетьманів й інших українських урядовців та дипломатичних інструкцій вимагають до себе критичного ставлення, оскільки нерідко містять певні скорочення, неточності, а то й помилки. Не випадково цей аспект функціонування українського уряду залишається найменш дослідженим. Лише завдяки працям І. Бутича, В. Голобуцького, В. Горобця, Ю. Джеджули, І. Крип'якевича, Ю. Мицика, В. Сергійчука, Я. Федорука, Т. Чухліба та Ф. Шевченка можна в загальних рисах відновити організаційну структуру дипломатичної служби та механізми її функціонування, що усталилися за гетьманування Б. Хмельницького й без суттєвих змін зберігалися протягом наступних десятиліть.

Хоча специфічні умови діяльності українського інституту дипломатії не сприяли утворенню спеціальної організаційної структури (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Росії та відповідних відомств в ряді інших країн), що відала б проведенням зовнішньої політики², все ж в Українській державі на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася відносно струнка, незабюрократизована й ефективна система врегулювання зовнішньополітичних питань. Наприклад, впродовж 1648 р. характер дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, порядок заслуховування її посольств, розробки змісту інструкцій українським послам, укладення миру, визначався генеральною радою Війська Запорозького. Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансильванією й іншими країнами переважно відав Б. Хмельницький. Від початку 1649 р., з поступовою нівеляцією

² Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 86–87.

ролі генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики, в козацькій Україні починає формуватися унікальна для євразійської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою — через посередництво старшинської ради та гетьмана. До функцій ради входило вироблення підвалин як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і з кожною країною зокрема, вирішення питань війни чи миру, вироблення умов угод і договорів та їх ухвалення.

Натомість у руках гетьмана (особливо за правління Б. Хмельницького) зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав іноземних послів, вів переговори з ними, відправляв українські посольства й заслуховував їхні звіти, брав активну участь у підготовці дипломатичної кореспонденції, узгодженні змісту міжнародних трактатів, підписував їх, при цьому, спрямовуючи роботу старшинських рад, мав змогу впливати на ухвалення ними того чи іншого рішення. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради прийняття рішення досягалося, найвірогідніше, через пошук консенсусу. Щоправда, у останні роки життя Б. Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі³. Після смерті гетьмана ситуація змінилася, й управління зовнішньою політикою знову набуло дуалістичного характеру.

Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відігравав помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Вся кореспонденція готувалася писарями Генеральної канцелярії, де й зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з них перебували при гетьманові “в зе́пі”⁴. Від писарів вимагалось вчасно й на належному рівні готувати відповідні

³ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 764; Русская историческая библиотека. — Т. VIII. — С. 1261, 1264.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 189; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С. 89.

папери, які інколи доводилося переписувати по кілька разів⁵. З часом писарі почали спеціалізуватися за певними напрямками дипломатичного діловодства. Зокрема, вже у канцелярії гетьмана П. Дорошенка існувала спеціальна посада писаря “таємних справ”⁶.

Напрями діяльності дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які доводилося розв’язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Проте при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин незмінним залишалось основне — гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й “цілості нашої держави”⁷. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Зокрема, у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р. гетьман підкреслював: “...немає в нас більшої турботи та інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто й міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо”⁸.

Упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошук порозуміння з Портою, залучення володарів Росії й Трансильванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб’єкта федеративної Речі Посполитої. З першої половини 1649 й до 1654 року пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими державами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності включення до складу козацької держави західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрі-

⁵ ПКК. — К., 1898. — Т. III. — С. 350.

⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. XII. — С. 529.

⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 597.

⁸ Там само. — С. 558.

шнього суверенітету від посягань Російської держави. Важливою сферою діяльності українських дипломатів у 1648–1657 рр. залишався збір різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову спроможність тощо.

Успішне функціонування дипломатичної служби вимагало фахівців із певними якостями та знаннями, набір яких визначався специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийомом і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через дефіцит знавців східних мов до виконання перекладацьких функцій у посольствах доводилося залучати іноземців, зокрема, грецьких⁹ і вірменських купців. Дипломатична служба також мала потребу в значній кількості осіб, котрі добре знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Такими були т. зв. “бути” та “товмачі”, котрі часто як “пристави” супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств, виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн, через що їх можна віднести до найнижчого рангу службовців дипломатичної сфери¹⁰. Разом з тим, вони ніколи не допускалися до перекладу важливої офіційної дипломатичної документації — для цього Військовою канцелярією й окремими полковниками вживалися заходи для підготовки спеціальних фахівців¹¹, які посідали вищу сходинку в службовій ієрархії і працювали як перекладачі та секретарі посольств.

Над ними стояли посланці й послы. Хоча офіційного розмежування статусів “посланця” й “посла” ще не відбулося¹², все ж, як

⁹ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 102.

¹⁰ Там само. — С. 102–104.

¹¹ Там само. — С. 102–103.

¹² Там само. — С. 104.

засвідчують джерела, цей процес було запущено. Зокрема, виразно окреслюється коло повноважень цих службовців. Так, посланці привозили листи, інформували (відповідно до отриманих від гетьмана інструкцій) про стан справ у козацькій Україні, вступали в переговори з окремих (переважно другорядних) питань міждержавних відносин. Посли ж використовувалися для виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укласти угоди й договори. Місію посланців виконували сотники, полкові старшини, а подеколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. При цьому чисельність почту посланця значно поступалася складу місії посла. Ще один важливий штрих до функціонування системи дипломатичної служби: в кінці 50-х–60-х роках стосовно окремих послів частіше вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна “комісар”. Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як “великий посол”, на котрого покладалися обов’язки вести переговори з питань укладення мирного договору¹³. Таку саму функцію виконували й українські “комісари”, що доводить їх право на подібне титулування.

Виконання місій посланців, а особливо послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на зовнішній вигляд гетьманських дипломатичних представників, які мали справляти приємне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П. Нуае так охарактеризував українського посла П. Терю: “...то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками”¹⁴. Один із керівників посольства до Варшави навесні 1659 р. І. Груша, за визнанням сучасника, був людиною “незвичайного розуму й спритності,

¹³ Historia dyplomacji Polskiej 1572–1795 / Pod redakcją Z. Wójcika.— Т. II. — Warszawa, 1982. — S. 131–133.

¹⁴ Kubała L. Wojny duński... — S. 122.

і при цьому показною”¹⁵. Послані в липні 1670 р. П. Дорошенком для переговорів із польськими комісарами послы М. Корицький і Лесковський були “людьми красивими, розсудливими й мовними”¹⁶. Ці характеристики українських послів вповні вписувалися в концепцію французького теоретика Франсуа де Кальєреса, згідно з якою “найважливішими якостями дипломата є розум і розсудливість”¹⁷.

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі й виявляти твердість у відстоюванні державних інтересів. Наприклад, улітку 1653 р. посол полковник А. Жданович, прибувши до табору польського війська, попри неприховані погрози польного гетьмана С. Потоцького, наполягав на зустрічі з королем. “Мене прислано до королівської величності, — заявив він, — не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності”¹⁸. Холоднокровність і мужність полковника С. Савича у травні 1654 р. під час переговорів з ханом (той навіть ударив його по обличчю) змусила Іслам-Гірея утриматися від розриву відносин з Україною¹⁹. Влітку 1658 р. посол Т. Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче домагався дотримання Польщею взятих зобов’язань, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії²⁰. У джерелах фіксуються окремі випадки підкупу (у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що І. Груша брав чималі суми готівкою²¹) та навіть вбивства українських посланців, як це сталося, зокрема, на почат-

¹⁵ Ibid. — S. 238.

¹⁶ Бібліотека Баворовських (далі — ББ) (Варшава). ВР. — Спр. № 255. — Арк. 19; БН. ВМФ. — № 2227.

¹⁷ Цит. за: Григор’єва Т. Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 4. — К., 2004. — С. 31.

¹⁸ Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998. — С. 130–131.

¹⁹ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 22–23.

²⁰ Kubala L. Wojny duński... — S. 106.

²¹ БПАН. ВР. — № 1065. — Арк. 51.

ку 1671 р., коли польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку за Заложцями й сотника Подільського полку під Деражнею, котрі поверталися від коронного гетьмана Я. Собеського. Згодом було організовано напад на посла Я. Петрановського, що повертався від короля²².

Досвідченими дипломатами виявили себе І. Виговський, С. Богданович-Зарудний, П. Тетеря, П. Дорошенко, С. Мужилівський, А. Жданович, Г. Гуляницький, Л. Бускевич, С. Савич, І. Мазепа, Я. Петрановський та ін. Інколи уряд залучав до виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І. Тафрالی, О. Астаматій та Д. Колугер, про якого склалася думка, що “це найбільший хитрун і інтриган цих країн...”²³.

Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, виходив із спроможності кандидатів успішно виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від політичної важливості покладеної на нього дипломатичної місії. Гінці, яким доручалося лише доставити листа, виїжджали в супроводі кількох козаків (“товаришів”) та 1–2 слуг (“челядників”). Почти посланців складалися з товмача, інколи писаря, 3–8 козаків та 3–5 слуг (усього 10–20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До цих почтів, окрім писаря (секретаря), бу́та (товмача) й “товаришів”, часто включалися старшини різних рангів й відповідно збільшувалася чисельність слуг. У середньому загальна кількість членів посольства коливалася в межах 20–40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50-х–70-х років XVII ст. стало формування для вироблення змісту важливих міжнародних договорів чи їх ухвалення (ратифікації) представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей

²² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 325–326.

²³ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 255.

Переяславського договору 1659 р., навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому дотримувалися відповідної чисельності представництва. Так, для поїздки до Стамбула, крім двох послів з “товаришами”, до складу посольства ввійшли по три представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. Посольство полковників П. Дорошенка та А. Одинця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб. У 1665 р. посольство до Москви на чолі з гетьманом І. Брюховецьким налічувало 535 осіб, і до його складу, крім старшин і козаків, входили представники духовенства й міщан²⁴.

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без якої жодне посольство не вважалося повноважним. Її невід’ємною складовою виступали листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, термін “лист” офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що стосувалися внутрішніх справ²⁵. Вони готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У періоди найбільших успіхів визвольної боротьби Б. Хмельницький вдавався до використання титулатури “Божою милістю”. Якщо листи писалися кирилицею, то гетьман і підпис ставив нею, якщо польською чи латинською мовами — латинським шрифтом²⁶.

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьмування Б. Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних

²⁴ НБУВ. ІР. — Ф. П. — Спр. № 15401. — Арк. 1–2; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 248–249; Чухліб Т. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури. — Т. 3. — С. 272–273; Kubala I. Wojny duńskie... — S. 238

²⁵ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 89.

²⁶ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 90–91; Плохій С. Божественне право гетьманів... — С. 96.

змін і в подальшому. Розпочиналися вони (початковий протокол) інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) й салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, оскільки применшення титулу призводило до міжнародних ускладнень. В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Обов'язковою складовою частиною була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися аренга (преамбула), промульгація (публічне оголошення) та санкції (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав датум (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків) зазвичай не було. Документи, що надсилалися в Росію та Молдавію, датувалися за старим стилем, у Річ Посполиту, Венецію й інші країни — за новим. Слід мати на увазі, що у той час перед підписом містилися різні варіанти засвідчення дипломатичної ввічливості (“щирий друг і до послуг вельми готовий слуга”, “найнижчий слуга” та ін.), що не завжди відображали суть справи²⁷.

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав із врахуванням чинного в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям, вживанням таких висловів, як “вірні піддані”, “покірні слуги” та ін.; до російського царя — діловитістю; до трансильванських князів — витіюватістю; до турецького султана — пишномовним багатослів'ям²⁸. Серед дипломатичних листів виділялися “вістові листи”, в яких представники українського уряду інформували російський про перебіг воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським хана-

²⁷ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 90–91; Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников... — С. 8–21; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 99–100.

²⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 258; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні... — С. 93.

том, а також “проїжджі листи”, що засвідчували особу власника, характеризували суть його місії й містили прохання надати підтримку²⁹.

Крім листів, посли отримували інструкції, що розроблялись у Військовій канцелярії й стверджувались гетьманським підписом. У них стисло викладалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій були кондиції, в яких викладалися лише умови пропонуваного договору чи угоди. Вони не становили таємниці й надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ані листи, ані інструкції не дають змоги з’ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що їх гетьман не довіряв паперові й давав послам усно. Відомо, що посли одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій³⁰. Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часів гетьманування Б. Хмельницького, наприклад, виявлено тільки одне донесення (П. Яненка та А. Кульки від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину Тимофію) й один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як встановили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист³¹.

Мету переговорів становило укладення угод і договорів, тексти яких відносять до важливої складової частини дипломатичної документації. На жаль, багато з них не збереглося або ж дійшло до наших днів лише у чернетках або копіях. Слід пам’ятати також, що окремі з них, як українсько-російський договір 1654 р., могли складатися не з одного, а з комплексу документів. Традиційно в Українській державі зміст договорів не розголошувався й був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Зокрема, умови Зборівського договору залишалися невідомими для козацького загалу, не кажучи вже про міщан

²⁹ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 100–101.

³⁰ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 117–120; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... — С. 93–95.

³¹ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни... — С. 124–125, 129.

і селян³², а українсько-російського договору 1654 р. — навіть для переважної більшості старшин³³.

Через брак джерел важко з'ясувати питання про масштаби фінансування посольств, посланців та гінців. Однак, враховуючи їхні успішні дії в столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного ними, можна припустити, що гетьманський уряд приділяв цьому аспектові дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З. Вуйціка, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало бл. 7,6% державних видатків³⁴. Цілком ймовірно, що не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Польські послы до України у 1648–1656 рр. отримували від 1 до 20 тис. злотих³⁵. Вочевидь, приблизно такі ж кошти одержували й українські послы до Речі Посполитої, Криму, Порти.

Формування національних владних структур відбувалося у край несприятливих для української державності геополітичних умовах. На середину XVII ст. у європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася помітна зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову “християнську” імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно зміцнилося становище Швеції, до якої відійшло північне

³² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 224–225; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 252–253.

³³ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 798.

³⁴ Historia dyplomacji Polskiej... — Т. II. — С. 309.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 569; Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S. 291–292.

узбережжя Німеччини, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у прибалтійському регіоні. У вигравші виявилася також Франція, що отримала можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе значення мало встановлення Вестфальським миром кордонів між європейськими країнами³⁶, змінити які не було під силу жодній із держав.

Головним “яблуком розбрату” у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від 1650-х років, не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової регіональної держави — Українського Гетьманату. Його “міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн ... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...”³⁷. Понад півстоліття українська влада, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав, була вимушена проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

³⁶ Жебокрицький О.А. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1954. — Т. XIII. — Вип. 1. — С. 110–111; Поршнева Б.Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 45–46; Его же. Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — С. 425–427; Historia dyplomacji polskiej... — S. 104–106.

³⁷ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 126.

На першому етапі революції, зважаючи на те, що офіційна Варшава відразу ж посіла щодо визвольних змагань українців непримиренно-ворожу позицію (можливість розпаду Речі Посполитої й виокремлення українських земель у самостійний державний організм сприймалася польською та сполонізованою українською шляхтою як повна катастрофа), українська дипломатія велику увагу приділяла створенню антипольської коаліції.

Підстави для цього були цілком вагомими. Намагаючись за будь-яких обставин зберегти територіальну цілісність Корони, польський уряд постійно ініціював воєнні дії, пробував заручитися підтримкою (фінансовою, військовою чи дипломатичною) Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Росії, Криму й Османської імперії. Його дипломатія намагалася ізолювати козацьку Україну, позбавивши її потенційних союзників. Вже перше посольство до Б. Хмельницького отримало суворий наказ не допустити створення повстанцями “особливого уділу з володінь Речі Посполитої”³⁸. 30 січня 1649 р., виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на переговори, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів³⁹.

Українсько-польський переговорний процес, що розпочався 20 лютого у Переяславі, проходив вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору, підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. Він неодноразово наголошував на намірах “відірвати від ляхів усю Русь і Україну” та звільнити “з лядської неволі... народ усієї Русі”. З великими труднощами комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення

³⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа... — С. 90–96; Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали Міжн. наук. конф. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 79–80; Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa., 1980. — Т. 3. — С. 94–95, 103.

³⁹ Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Wrocław, 1985. — С. 111.

нових трактатів у кінці травня. Прикметно, що відповідно з досягнутими домовленостями польське посольство вперше визнало існування держави на чолі з гетьманом, до складу якої входила більша частина території України (лінія розмежування, через яку заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам, мала проходити по ріках Горині й Прип'яті, а на Поділлі — по м. Кам'янець-Подільський).

Довідавшись про результати Переяславських переговорів, польські урядові кола відмовилися від проведення нової комісії й розпочали воєнні дії. Передбачаючи подібний розвиток подій, Б. Хмельницький ще в другій половині березня 1648 р. домігся укладення договору про встановлення військово-політичного союзу з Кримом. Досягнутими між сторонами умовами передбачалося надання взаємної військової допомоги проти ворогів. Весною наступного року чинність даного договору було підтверджено⁴⁰.

Поза сумнівом, створення військово-політичного союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному разі не можна недооцінювати ролі військової допомоги татар у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Союз цей також сприяв зміцненню міжнародних позицій козацької України, слугував істотною перешкодою на шляху створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас він мав і негативний бік, що стало особливо помітним з літа 1649 р. Зокрема, кримська еліта, провадячи політику "рівноваги сил", намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної України. Водночас хан та його оточення намагалися використати козаків для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порти.

На початку українсько-польського воєнного протистояння Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей діяли вміло й рішуче. 15 серпня 1649 р. вони завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий

⁴⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 3882/II. — Арк. 58; Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach... — Т. III. — S. 193.

у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди — “Декларації ласки й [ого] к[королівської] м[илості] на пункти прохання Війська Запорозького”. Відповідно до її умов козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств; проголошувалася амністія учасникам боротьби; державні посади в козацькій Україні мали надаватися лише православній шляхті; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; розв’язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму⁴¹. З іншого боку, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов’язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти. Як писав шляхтич Опалінський, “Бог покарав нас раніше побиттям і полоном гетьманів, згодом безсоромною утечею і, на кінець, ганебним миром”⁴².

Разом з тим, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду добитися незалежності й ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої. Відтоді козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханату, який будь-коли міг підтримати супротивника. За таких обставин її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків з Кримом, а з іншого — утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Все ж одержана автономія дозволяла продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб’єкта міжнародних відносин.

Упродовж 1650 р. у відносинах з Річчю Посполитою українська дипломатія намагалася домогтися, по-перше, виконання поль-

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 44.

⁴² Цит. за: Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 96.

ською стороною умов ратифікованого договору (особливо в релігійній сфері), по-друге, внесення до його змісту коректив, зумовлених політичним розвитком козацької України, й, по-третє, прагнула запобігти втягненню її у воєнні дії проти Росії чи Туреччини. Так, враховуючи, що уніатське духовенство не поспішало повертати захоплені храми й майно, відправлене у березні до Варшави посольство мало знову порушити клопотання про ліквідацію унії⁴³. Дипломати прагнули схилити короля та польський уряд до визнання особливостей політичного й соціально-економічного розвитку козацької України. Надіслане у листопаді посольство мало добиватися офіційного оформлення державних кордонів України (“відокремленої лінії”) в межах Речі Посполитої, припинення “великого гоніння від панів” на “руський народ”, а також присяги на дотримання “вічного миру між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким” від перших сановників королівства та надіслання в козацьку Україну заложниками І. Вишневецького, О. Конецпольського й інших поважних осіб⁴⁴.

Напад польської армії на Східне Поділля зірвав плановані на кінець 1650 р. перемовини щодо врегулювання польсько-українських відносин, а військові дії перетворили дипломатичні стосунки на епізодичні. Добившись помітних переваг над українським військом під Берестечком (перша декада липня 1651 р.), польський уряд вирішив знищити Українську державу⁴⁵. Однак розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та зятятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М. Потоцького відмовитися від наміру добитися капітуляції козацької України й вступити у переговори з гетьманом, що розпочались після 20 серпня й тривали протягом місяця. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але внаслідок затримки підходу татар Б. Хмельницький змушений був

⁴³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 161–162.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 202; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... — С. 65.

⁴⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 141. — Спр. Чоловських № 294/II. — Арк. 471–472; ЦЦІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 333. — Арк. 56; Документы об Освободительной войне украинского народа... — С. 562–563.

поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував територію козацької України (вона втрачала Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана “до послуг королю”) порвати з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб⁴⁶.

Проте відмова сейму взимку 1652 р. ратифікувати договір та гостре невдоволення його умовами з боку різних суспільних прошарків прирекли його на провал. Блискуча перемога Б. Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом призупинила його чинність, ознаменувавши виборення козацькою Україною незалежності. Однак подальший перебіг подій перекреслив плани української влади знайти порозуміння з вищими посадовцями Речі Посполитої.

Наступ польських підрозділів призвів до розриву дипломатичних відносин між Варшавою і Чигирином. Спроба українського гетьмана у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його членів заарештували й ув'язнили. Король та уряд мали твердий намір розгромити козацьку Україну й домогтися її повної капітуляції на умовах зречення влади Б. Хмельницьким, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб і перетворення інших козаків у “хлопів у панів своїх” тощо⁴⁷. 22 серпня 1653 р. польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримський ханат порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 343–366; Смолій ВА., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-е, випр. і доп. — К., 2005. — С. 351–363.

⁴⁷ Восоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 333–349; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 619–642; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі... — Вип. 3. — К., 2003. — С. 238–243.

ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, лише прав і свобод козацтва. Всі інші статті ігнорувалися. Хан погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди шляхти й відновлення дореволюційних повинностей поспільства⁴⁸. Отже, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними.

Накал визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їх союз із татарами не могли не привернути до себе уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансильванії. Вочевидь, для з'ясування задумів гетьмана й порозуміння з ним Україну в середині серпня та в жовтні відвідали посланці молдавського господаря В. Лупула. Не виключено, що майже одночасно із ними до гетьмана завітали й валаські посланці⁴⁹. Іншого спрямування набули започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансильванією, оскільки її князь Д'єрдь I Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для свого сина Сигізмунда. При цьому він міг сподіватися на підтримку лише протестантів та українців. Зі свого боку Б. Хмельницький був зацікавлений в успіхові даної акції, а тому прихильно прийняв у жовтні трансильванське посольство, а в листопаді відправив до Трансильванії українську дипломатичну місію, очолювану І. Виговським⁵⁰.

Особливо великі надії покладалися на нового трансильванського правителя Д'єрдя II Ракоці, котрий після переговорів з геть-

⁴⁸ БПАН. ВР. — № 353. — Арк. 20–26; БН. ВМФ. — № 2641; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 5–17.

⁴⁹ Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648–1657 років // Жовтень. — 1988. — № 9. — С. 101–102; Ochmann S. Sejm koronacyjny... — S. 14.

⁵⁰ Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин (1648–1654 рр.). // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 63–64; Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — № 12. — С. 10–26, 41–42, 57–59; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991. — С. 157–160; Ochmann S. Sejm koronacyjny... — S. 16–17.

манськими посланцями відправив в Україну посольство з проектом союзного договору. Хоча текст його виявити не вдалося, є підстави припускати, що він передбачав спільні дії Трансильванії, Литви, України й дисидентів для захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись із договором, гетьман погодився з його основними положеннями. Надіслане наприкінці лютого 1649 р. посольство мало засвідчити готовність козацької України піти на створення коаліції й надати Трансильванії військову допомогу в боротьбі за корону. Однак Д'єрдь II Ракоці для досягнення власних політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя прирекла на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох сторін улітку 1649 та в 1651 рр.⁵¹

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів з Молдавією. Польська сторона була схильна пояснювати це тим, що гетьман “трактує, торгується з Лупулом за наші шкури”⁵². Однак вже навесні політика В. Лупула ознаменувалася антиукраїнським спрямуванням, що призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин (контакти між гетьманом і господарем набули спорадичного характеру). Тому на початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити господаря М. Могилою. Навесні того ж року Б. Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М. Басараба. Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході, він домігся укладення в кінці вересня вигідної угоди. Вона передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української дер-

⁵¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 117,119; Документи Богдана Хмельницького... — С. 97–103, 213; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 251–253; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (сторінка зносин Семигорода з Україною і Польщею) // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. XXXIII. — С. 39–56; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... — С. 188–190; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 197–199, 215, 269, 296, 305.

⁵² Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. — К., 1995. — С. 69.

жави в її боротьбі з Польщею та згоду В. Лупула на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем⁵³.

Від того часу українсько-молдавські дипломатичні відносини стають більш активними. Побоюючись Б. Хмельницького, господар, попри свою пропольську орієнтацію (з метою її зміцнення сейм 1650 р. надав йому польське шляхетство⁵⁴), не наважувався відкрито демонструвати незгоду з його політичним курсом. Тим часом гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансильванії, Молдавії й Валахії, тому впродовж осені 1649 — літа 1652 рр. обмін посольствами з володарями придунайських держав стає помітно активнішим. Значним успіхом дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке сприяло зміцненню впливу України у придунайському регіоні⁵⁵.

З іншого боку, цей міждержавний династичний акт приховував для козацької України серйозну геополітичну загрозу. Поперше, встановлення родинних зв'язків В. Лупула з Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі, спираючись на українську допомогу, поширити свою владу на Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансильванії. Водночас поширювався поголос про задум гетьмана посадити на валаський трон свого сина. За таких обставин М. Басараб та Д'єрдь II Ракоці з великою підозрою поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам⁵⁶.

⁵³ Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // *Україна в Центральньо-Східній Європі...* — К., 2000. — С. 199–200; Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 88–94; Ковальський Н.П., Мызык Ю.А. Методические указания к изучению курса "Источниковедение истории СССР". — Днепропетровск, 1984. — С. 37–38.

⁵⁴ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 149.

⁵⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 476–483; Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? — С. 83; Овсій І. Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648–1657 рр. // *Нова політика*. — 1995. — № 6. — С. 50; Wyciek Z. *Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. — Warszawa, 1968. — S. 205.

⁵⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 480–486; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. — S. 185.

Негативною виявилася реакція на зміцнення впливу козацької України на придунайські князівства Стамбула та Бахчисарая. Усвідомлюючи зростання ролі ханату в регіоні, восени 1653 р. Іслам-Гірей уперше наполегливо почав домагатися від гетьмана прийняти протекцію Криму, погрожуючи припинити надання допомоги. Лише з великими труднощами українським дипломатам вдалося переконати його відмовитися від цієї ідеї й підтвердити чинність договору 1648 р.⁵⁷ Ігнорування кримською знаттю українських інтересів найбільш помітно виявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона погодилася на укладення 15 грудня 1653 р. сепаратної угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію Української держави. Це засвідчило безперспективність сподівань за допомогою союзу з Кримом вибороти незалежність і надзвичайно гостро поставило питання про пошук інших союзників⁵⁸.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупула, Д'єрдь II Ракоці та М. Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіце. Водночас вони пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, після заколоту і вторгнення валасько-трансильванських військ, В. Лупул втрачає трон і знаходить притулок у Кам'янці-Подільському. Якщо він звернувся по допомогу до України, то новий господар, Ш. Георгіце, — до Польщі. Б. Хмельницький, побоюючись втратити союзника, приймає помилкове рішення: направити до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Гетьманичу вдалося розгромити Ш. Георгіцу й поновити при владі В. Лупула, котрий (усупереч розпорядженням гетьмана) схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра мала трагічні наслідки: українці зазнали наприкінці травня нищівної поразки, а М. Басараб та Д'єрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз

⁵⁷ Восоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 401.

⁵⁸ Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 9–13; Його ж. Жванецька кампанія... — С. 13–17.

із Річчю Посполитою, який передбачав спільні військові дії проти козацької України⁵⁹.

Спроби Б. Хмельницького порозумітися з володарями Трансильванії й Валахії закінчилися невдачею. Їхні війська перейшли в наступ, унаслідок чого В. Лупул у липні вдруге був позбавлений влади. Ш. Георгіце поспішив приєднатися до антиукраїнської коаліції й звернувся по військову допомогу до Яна Казимира. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня у Сочаві трансильвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Військові дії закінчилися смертю від важкого поранення Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупула. Порта визнала легітимність влади Ш. Георгіце й застерігла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан, зі свого боку, підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки у молдавській політиці Б. Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, що восени 1653 р. різко погіршило геополітичне становище молодій державі.

Ситуація ускладнювалася і тим, що Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри те, що боролася із Габсбургами, відразу ж засвідчила свою підтримку Польщі в боротьбі з Україною. Вже у червні 1648 р. її дипломатія вдалася до заходів, щоб запобігти військовим діям Швеції проти Речі Посполитої, а уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000–1200 вояків і пообіцяв утримувати їх своїм коштом упродовж трьох місяців⁶⁰. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої

⁵⁹ Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10–11. — С. 107–109; № 12. — С. 107–115; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 507–545; Ермоленко А.Ф. Українсько-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1654. — С. 236–237.

⁶⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа... — С. 56–69; Мельник Л.Г. Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. — Харьков, 1979. — Вып. 25. — С. 16.

Данія й Голландія. Залишилися до неї лояльними й німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу (щоправда, бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, прагнучи досягти незалежності від Польщі, 1655 р. спробував укласти союзну угоду з Б. Хмельницьким, але зазнав невдачі). Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку шляхів її замирення з Україною⁶¹. Отже, країни Центральної та Західної Європи не визнали Української держави, а відтак або допомагали Польщі, або залишалися нейтральними, проте жодна з них не виказувала наміру підтримати боротьбу українців за незалежність.

В цих надзвичайно складних умовах перед українською владою гостро постало питання про пошук негайного оперття на військову підтримку країни-протектора⁶². Таку підтримку реально можна було отримати з боку Османської імперії чи Московської держави. Складається враження, що, апелюючи одразу до кількох монархів, українська влада допускала можливість одночасної підлеглості кільком протекторам, тобто проводила політику полівасалітетної залежності⁶³. Проте, як на нашу думку, Б. Хмельницький дотримувався іншої концепції міжнародних відносин — він розглядав протекторат лише як один із дипломатичних засобів до-

⁶¹ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — С. 5–32; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б.Хмельницького в 1657 році // Український історик. — 1973. — № 3–4. — С. 127–132; 1974. — № 1–3. — С. 65–75; Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. CLI. — С. 151–179; Плохий С.Н. Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. (Анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. — К., 1987. — Вып. 3. — С. 116–121.

⁶² Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 100–106.

⁶³ Цю концепцію в сучасній українській історіографії достатньо ґрунтовно розроблено в циклі праць доктора історичних наук Т.В. Чухліба.

сягнення своєї мети, тобто прагнув за допомогою політики лавірування схилити якусь із сусідніх країн вступити у війну проти Речі Посполитої, щоб вибороти незалежність України, а в останній момент відмовитися від юридичного оформлення акту протекції.

Логічним кроком в умовах існування Зборівського польсько-кримського договору, як на наш погляд, було б прийняття гетьманом і старшиною протекції Порти, що істотно змінило б ситуацію на користь України, насамперед забезпечило б її від недружніх акцій з боку Криму, а відтак унеможливило би Берестечкову катастрофу. Водночас надавався шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати у межах єдиного державного організму усі українські землі. Повертаючись у кінці листопада 1648 р. з походу, гетьман відправив до Стамбула нове посольство з листом (частина дослідників ставить під сумнів його автентичність, засновуючись на збереженій копії) до султана, в якому повідомив про звільнення від Польщі й узяття під свою владу "України", Білої Русі, Волині та Поділля "аж по Віслу" та порушив клопотання про прийняття звільнених земель під його протекцію⁶⁴. Лист був прийнятий прихильно (уряд Мегмеда IV прагнув послаблення позицій Речі Посполитої), й узимку 1649 р. султан наказав сілістрійському паші та хану допомагати українцям у війні проти Польщі⁶⁵.

Новий етап в українсько-турецьких відносинах розпочався в липні 1650 р., коли Б. Хмельницький із великими почестями зустрів посольство Осман-аги. Переговори завершилися успіхом. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі в антиосманських акціях, підтримувати союз із Кримом. Натомість посольство А. Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана про допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою, заміну молдавського господаря, а також мало висловити згоду на протекцію султана. В кінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького "під крила й протекцію неосяжної Порти". Остання мала набрати чинність лише після від-

⁶⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 628.

⁶⁵ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 54–55.

повідного рішення старшинської ради та присяги з боку гетьмана й старшини. Припускаємо, що саме на цей час припадає і підписання торговельної угоди, якою, до речі, передбачалося перебування в столиці імперії українського резидента⁶⁶.

У лютому 1651 р. турецький уряд вислав до Чигирини посольство, що везло гетьману атрибути влади, у тому числі диплом на володіння “Руським князівством”, й мало запропонувати відправити “великого посла” до Стамбула для затвердження угоди про прийняття протекції. Її умови були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, мала надсилати у розпорядження султана військові підрозділи й запобігати козацьким морським виправам⁶⁷.

Проте політична еліта й надалі залишалася у полоні старої концепції загравання зі Стамбулом і Москвою. Приймавши у квітні 1651 р. Осман-агу, Б. Хмельницький, враховуючи ці настрої, був змушений відмовитися навіть від оформлення військової допомоги. Щоправда, у вересні й грудні гетьман знову порушував перед султаном клопотання про прийняття під його протекцію України. З аналогічними завданнями дипломатичні місії з України направлялися до столиці Османської імперії і у 1652, і у 1653 рр. Для вирішення цього питання двічі збиралася старшинська рада, однак більшість присутніх відхилила цю пропозицію⁶⁸. Далася взнаки традиційна неприязнь до мусульманського світу.

Ще в 1647 р. Б. Хмельницький як потенційного союзника розглядав Московську державу (“однієї з нами віри”)⁶⁹. Розпочавши повстання, він, щоб упередити появу в Україні російської армії, зо-

⁶⁶ АГАД. — Ф. 3. — Козацький відділ. — Картон № 42. — № 27. — Арк. 7–8; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХІІ. — С. 319–326.

⁶⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 65, 80; Документы об освободительной войне украинского народа... — С. 565; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 135–138; Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія... — С. 159.

⁶⁸ Смолій ВА., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 401, 418.

⁶⁹ Grondski S. Historia belli cosacico-polonnici. — Pestini, 1789. — Р. 49–50.

середженої у прикордонних містах⁷⁰, після Корсунської перемоги вирішив схилити Олексія Михайловича до ведення воєнних дій проти Польщі. 18 червня 1648 р. гетьман звернувся з листом до царя, пропонуючи йому розпочати боротьбу за польський трон та обіцяючи допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз повторив пропозицію, “штоби он (цар. — *Авт.*) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри греческое...”⁷¹.

Проте російський уряд, який виношував план династичної унії з Річчю Посполитою для повернення Смоленська й Сіверської землі, ухилившись від прямих воєнних дій проти України, водночас вирішив продемонструвати Варшаві “щирість” своєї дружби⁷². Тим самим Москва, по суті, започаткувала курс на підтримання довготривалості українсько-польської війни, що виснажувала б обидві сторони.

Намагаючись запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та добитися розриву “вічного миру” між ними, Б. Хмельницький, повернувшись із західного походу до Києва, відправив на початку січня 1649 р. до Москви посольство С. Мужилівського з проханням прийняти його з Військом Запорозьким під протекцію й надати військову допомогу. Єрусалимський патріарх Паїсій, який їхав із посольством, також мав поклопотатися перед Олексієм Михайловичем про розрив Поляновського миру з Річчю Посполитою та протегування козацькій Україні. Як засвідчили переговори, російський уряд відхилив пропозиції української сторони й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою, втім, водночас виявив наміри виступити посередником у відносинах України й Польщі. Щоправда, в травні Паїсію було повідомлено, що коли козаки само-

⁷⁰ Гой П. Дипломатичні стосунки України... — С. 62–64; Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. — 1993. — № 12. — С. 88.

⁷¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 48–51, 57.

⁷² Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — С. 714–716; Гой П. Дипломатичні стосунки України... — С. 64–68; Лызлов Г.М. Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. — М., 1959. — С. 10–11.

тужки “учиняться вільними” від Польщі й захочуть перейти у підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований результатами переговорів, С. Мужилівський констатував: “...у Москві правди ні в чому не має”⁷³. Однак від його місії був і певний позитив: Московська держава визнала козацьку Україну суб’єктом міжнародних відносин, а отже було започатковано практику систематичного обміну посланцями й посольствами.

Впродовж другої половини 1649–1650 рр. українські дипломати прагнули схилити російський уряд до воєнних дій проти Польщі, проте безуспішно. Ситуація почала змінюватись із зими 1651 р. Переконавшись, що військова потуга Речі Посполитої вже суттєво послаблена, російський уряд почав наполегливіше обстоювати у відносинах із нею свої інтереси й відвертіше демонструвати прихильність до України. Однак і тоді Москва не поспішала підтримати останніх силою зброї. Більше того, 1653 р. вона зробила невдалу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Така тактика не влаштувала Б. Хмельницького. З літа 1651р. гетьман почав добиватися від Москви укладення договору про встановлення царського протекторату над козацькою державою⁷⁴, граючи на тому, що інакше змушений буде прийняти пропозиції Порти. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну (у контексті доктрини “збирання руських земель”) і використати її мілітарну потугу для боротьби з Річчю Посполитою й Кримом, а також небажання бачити її в складі Османської імперії зіграли вирішальну роль у затвердженні 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про прийняття Війська Запорозького під “государеву високу руку” й початок війни проти Речі Посполитої⁷⁵.

⁷³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 91–103, 130, 162; Гой П. Дипломатичні стосунки України... — С. 71–80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 136–138; Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр. — К., 1955. — С. 218–221; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 266–267; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв’язки... — С. 139–140.

⁷⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 120, 122.

⁷⁵ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. — К., 2005. — С. 285–313; Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Укра-

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася розширена старшинська рада, яка ухвалила рішення про прийняти царської протекції. Однак подальші переговори ледь не зірвалися через відмову росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що Москва не порушуватиме прав і свобод населення козацької України й не поверне його у підданство короля. І тільки усвідомлення неспроможності власними силами відстояти незалежність спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу.

Після ради уряд розробив проект договору з Росією — “Процання” з 23 статей, з якими 17 лютого до Москви виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. У ході складних переговорів їх текст було відредаговано й найважливіші включено до документа з 11 пунктів під назвою “Статті Богдана Хмельницького”. Інші (з відповідними поправками) були підтверджені царськими грамотами. 27 березня українським послам вручили “Статті Богдана Хмельницького”, “Жалувану грамоту” Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому, “Жалувану грамоту” шляхті та інші документи. Цей корпус офіційних актів і відбив зміст українсько-російського договору.

Договір передбачав збереження політичної системи Української держави, її територіальної цілісності, адміністративно-територіального устрою, правової, фінансової й фіскальної систем, соціальної структури суспільства й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права та привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, незалежність уряду у проведенні внутрішньої політики. Посаджений у Києві російський воєвода з кількатисячним підрозділом наділявся лише повноваженнями надавати українцям допомогу в боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кож-

їнські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 24–27; Чухліб Т. Переяслав 1654 р. та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003. — С. 48–57.

ного року певну суму податків до російської скарбниці, а також втратив право на самостійні дипломатичні контакти з Варшавою й Стамбулом⁷⁶.

За своїми формальними правовими ознаками договір, найвірогідніше, передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності або протекторату, а за змістом — створення своєрідної конфедерації двох держав під зверхністю корони Романових. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, тим самим підвівши правову основу під визнання її внутрішнього суверенітету й водночас відкривши перспективу досягнення повної перемоги над Польщею.

Втім, правова невизначеність характеру відносин між двома державами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами закладали базу для майбутніх незгод і суперечностей. Якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська — як акт включення козацької України до складу своїх володінь.

Відмінність позицій насамперед відбилася на стратегічних планах ведення воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару в цьому напрямі. Проте основну військову силу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою за такого повороту справи українцям випадало битися самостійно. Крім того, внаслідок укладення в липні польсько-кримського договору про “вічну приязнь” стала реальною небезпека появи на території України 40–50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, тому що на вимогу царя до Білорусі відправлялося 20-тисячне козацьке військо⁷⁷.

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 438–476, 741–764; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 801–825.

⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 905–909; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 311; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 465–467.

Відверте нехтування національними інтересами України змушувало українську владу наполегливо вимагати від російського уряду якнайшвидше надіслати на допомогу потужну армію⁷⁸. Однак ці дипломатичні зусилля виявилися приреченими на невдачу, оскільки росіяни їх проігнорували. Наприкінці листопада почалися бої. Польські підрозділи опанували Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. Тільки 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10–12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва (29 січня — 1 лютого) переможця не виявила. Польські й татарські підрозділи продовжували перебувати на Брацлавщині до кінця березня, спустошуючи край⁷⁹.

Трагічні наслідки кампанії літа 1654 — зими 1655 рр. Засвідчили неефективність укладеного з Росією договору та змусили українську владу перейти до проведення більш самостійного курсу, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо–осінь 1655) гетьман не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, заборонив йому захоплювати Гусятин, а під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги цареві, обмежившись викупом. Такий крок Б. Хмельницького не був випадковим. Тим самим він відкрито продемонстрував Москві своє небажання посилювати її присутність на звільнених землях, оскільки розглядав їх виключно складовою Української держави⁸⁰.

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, — Білорусь. Дії українських

⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 346.

⁷⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — С. 188–190.

⁸⁰ АПУ. — Оп. 3. — Арк. 31–32; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. VI. — С. 131–138; Документи Богдана Хмельницького... — С. 457; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі... — К., 2000. — С. 255; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1114–1131.

полків під проводом І. Золотаренка в районах з переважанням українського населення були підтримані не лише українцями, а й частиною білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі. Натомість російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь, відверто демонструючи наміри обмежити територію Української держави землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. боротьба України та Росії за вплив на Білорусь перейшла у відкриту фазу⁸¹.

З кінця 1655 р. окреслилися принципові розбіжності у зовнішньополітичних курсах двох держав. Уряд Росії, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що вимальовувалася перспектива обрання російського царя на польський престол. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу, а наприкінці травня, не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції⁸². Тим самим Москва знехтувала успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями шведської сторони, а також проігнорувала зовнішньополітичні інтереси України.

Довідавшись про зміну напрямку російської зовнішньої політики, Б. Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя він намагався переконати його у помилковості обраного курсу та наполягав у разі поновлення переговорів з Варшавою добиватися від поляків згоди на проходження кордону з Україною вздовж

⁸¹ Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 52; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 21–51; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 929–936, 961–963, 1111–1113, 1150–1159.

⁸² Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVIII века. — М., 1987. — С. 77–81, 177–178; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... — С. 89–90; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 168–169, 180.

Вісли аж до Угорщини⁸³. Для захисту українських інтересів на польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно, гетьман направив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в них російськими дипломатами. Під час дебатів росіяни погодилися на обмеження території козацької України (відповідно до Білоцерківського договору). Укладене на початку листопада перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу та вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його посісти тільки після смерті Яна Казимира; згоду Росії на те, щоб козацька Україна залишалася в складі Польщі (її статус мав бути визначений у процесі переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами)⁸⁴.

Відверте нехтування українськими інтересами глибоко обурило українську владу. Після повернення посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про розрив договору з Російською державою й пошук нових союзників. Хоча відповідної ухвали і не було прийнято, а роз'яснення російського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, відтоді зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру⁸⁵.

Укладаючи договір із Російською державою, гетьманський уряд не міг усвідомити до кінця масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовніша з них визначилася відразу. Йшлося про небезпеку створення військово-політичного

⁸³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 502.

⁸⁴ БМЧ. ВР. — № 149. — Арк. 454–456; БН. ВМФ. — № 6708; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1235–1249; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 182–191.

⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556; Документи Богдана Хмельницького... — С. 548–559; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 11–12; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1251–1256, 1324–1325; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 191.

союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому гетьман став уживати активних заходів, щоб пом'якшити негати́вне враження, яке на кримську політичну еліту справила звістка про прийняття царської протекції, й нейтралізувати антиукраїнські акції польської дипломатії. Протягом лютого — першої половини березня до Бахчисарая були відправлені два посольства, що мали засвідчити бажання українського уряду зберегти союз із Кримом⁸⁶.

Відомо, що хан, відкинувши будь-яку дипломатію, відверто продемонстрував українським послам своє негати́вне ставлення до українсько-російського зближення, залякуючи їх та погрожуючи смертю. Проте вражаюча витримка послів сприяла збереженню дипломатичних відносин між сторонами⁸⁷. Враховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, неузгодженість планів майбутньої війни з Росією та позицію Стамбула, кримський уряд протягом квітня-травня схилив Б. Хмельницького до розриву договору з Москвою й нейтралітету у війні Криму та Польщі проти Російської держави. Українська дипломатія (в окремих випадках вона йшла на співпрацю з російською) домагалася збереження приязних відносин, надання військової допомоги в українсько-польському конфлікті та прагнула утримати Крим від укладення союзу з Річчю Посполитою⁸⁸.

Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської, які було підкріплено виплатою сотень тисяч злотих упоминок. Намагаючись прилучити Астраханське й Казанське ханства та інші землі Росії, заселені мусульманами (йшлося про відновлення володінь Золотої Орди), Крим пішов на укладен-

⁸⁶ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 41; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 488; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 781.

⁸⁷ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 18–24; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 461–464; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — С. 32–35, 113.

⁸⁸ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 20, 24, 42; Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588–600; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — С. 33–39, 110–112; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. — 1954. — R. LXI. — № 3. — S. 99–100.

ня у липні “вічного договору” з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти України та Росії. Щоправда, смерть Іслам-Гірея та боротьба за владу кримської еліти дали Б. Хмельницькому шанс добитися скасування цього договору. Але всі спроби українського посольства, яке прибуло до Криму, завершилися нічим. Призначений султаном новий хан Мегмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір⁸⁹.

Проте й після цього дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти підтримувалися. Саме завдяки їм Б. Хмельницькому вдалося порозумітися з Камамбет-мурзою і тим самим врятувати армію від катастрофи в боях під Охматовим⁹⁰. Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б. Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С. Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада українсько-кримської Озернянської угоди. Вона передбачала визнання Кримом чинності українсько-російського договору; нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою; заборону татарам здійснювати напади на українські й російські землі, а українцям і донським козакам — на Крим і Порту; обмін військовополоненими⁹¹. Впродовж 1656 — першої половини 1657 рр. українські дипломати неодноразово засвідчували Криму наміри гетьмансько-

⁸⁹ Документы об Освободительной войне украинского народа... — С. 762–765; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981. — С. 49–51; Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 67–68; Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — S. 193–199; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita... — S. 107–108.

⁹⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 738; НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558. — Арк. 96; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1045–1048.

⁹¹ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13706. — Арк. 1; Ф. II, 15560. — Арк. 203–204; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — С. 261–266; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1143–1149; Санін Г.А. Отношения России и Украины... — С. 164–168.

го уряду зберігати дружбу, але водночас відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Через дії хана щодо підтримки Яна Казимира воєнний конфлікт з Україною відновився.

Помітне місце в українській дипломатії в другій половині 50-х років продовжувало відводитися відносинам з Османською імперією, оскільки власне її позиція традиційно визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема, щодо України та Речі Посполитої. У березні 1654 р. до Стамбула вирушило посольство, яке мало переконати турецький уряд в тому, що царська протекція не скасовує приязні до неї з боку українців, а також порушити клопотання щодо заборони хану допомагати Польщі та повернення влади В. Лупулу. Османська еліта в цілому негативно зреагувала на прийняття Українською державою російського протекторату, однак великий візир вирішив не змінювати усталених стосунків, маючи надію домогтися розриву її союзу з Москвою. Відповідно Мегмед-Гірей отримав розпорядження султана схилити українську владу приєднатися до антиросійської ліги, що, до речі, відповідало інтересам Криму⁹².

Оскільки польсько-кримські війська наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, що не входило до його стратегічних планів. Тому в лютому 1655 р. ханові було наказано припинити воєнні дії, а сілістрійському паші — порозумітися з гетьманом. У березні до Чигирина вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією прийняти протекцію Порти. Б. Хмельницький у відповідь висунув умову заборонити татарам нападати на українські землі. В другій половині травня султан оголосив про свій протекторат над Україною на умовах, тотожних тим, що діяли стосовно Молдавії та Валахії.

Б. Хмельницький у грудні відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому висловив готовність служити султану, але обійшов

⁹² Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... — С. 70–71, 78–87, 109–114, 140–155; Його ж. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — С. 18–21.

питання щодо складання присяги Військом Запорозьким⁹³. Така позиція гетьмана внесла охолодження у відносини двох держав. Однак у другій половині березня 1657 р. він відправив до Стамбула нове посольство, щоб засвідчити “стару приязнь і щиру вірність” козацької України й водночас повідомити про відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Турецький уряд підтвердив українським послам свій намір тримати гетьмана “під опікою”⁹⁴.

Провал воєнних кампаній весни та осені 1654 — зими 1655 рр., а також визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні 1655 р. вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. На початку травня король звернувся до Війська Запорозького з універсалом, в якому обіцяв амністію й висловлював готовність надати козакам “шляхетські вольності й прерогативи”, а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом про укладення угоди⁹⁵. Проте небажання польської сторони визнати за козацькою Україною відповідний політичний статус обумовило зрив переговорного процесу.

Другу спробу порозумітися з Б. Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посол С. Лубовіцький прохав гетьмана повернутись у підданство Польщі й гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь володар булави зауважував, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду й надіслати допомогу, але за умови відмови від претензій “до всього Руського князівства” й визнання його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁹⁶.

⁹³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 462.

⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1345–1346; 1354–1355; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, [s.a]. — S. 196.

⁹⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 749; № 5768/I. — Т. IV. — Арк. 293; № 5769/III. — Арк. 1125–1132.

⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1124, 1132–1136.

3 лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із північним сусідом та надіслати до Польщі на допомогу 10 тис. українських вояків. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції на тій підставі, що допомогти не зможе, допоки не буде укладено мир, що наразі є неможливим через відсутність старшини. Травнева ж старшинська рада взагалі ухвалила рішення припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою⁹⁷.

Польський уряд звернувся до австрійського імператора з проханням посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. В січні 1657 р. в Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас Варшава відправила до Чигирини посла С. Беневського, якому доручалося домагатися укладення “вічного миру” на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансильванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися наприкінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, “якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави”⁹⁸. Водночас Б. Хмельницький не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С. Беневського зазнала невдачі.

Одним із основних завдань зовнішньої політики гетьманського уряду залишалося розладнання антиукраїнської коаліції, відновлення союзницьких відносин із Трансильванією та Молдавією й налагодження добросусідських взаємин з Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення Б. Хмельницьким договору з Росією викликали

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1191–1194, 1217–1219; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 169–176.

⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 578; Кордуба М. Проба австрійського посередництва ... — С. 12–25; Мацьків Т. Царське посольство до Хмельницького в 1657 році // Український історик. — 1974. — № 1–3. — С. 65–75.

сильне занепокоєння їхніх володарів. Водночас посилюється прагнення Д'єрдя II Ракоці оволодіти польською короною. Тому на початку 1654 р. розпочався новий виток пошуків порозуміння з гетьманом. Зі свого боку Б. Хмельницький повідомив, що смерть його сина не повинна перешкоджати розвитку добрих відносин між країнами південно-східного регіону. Завдячуючи вжитим українською владою заходам, протягом весни-літа поновилися відносини з Трансильванією й намітилася тенденція до поліпшення стосунків із новим валаським господарем К. Щербаном.

На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький погодився на пропозицію й відправив до Стокгольма своє посольство, водночас намагаючись схилити до союзу з Швецією російського царя⁹⁹. Однак воєнні дії осені 1654 — зими 1655 рр. уповільнили процес зближення козацької України з Шведським королівством. Новий імпульс він отримав лише весною-літом 1655 р., коли український уряд активно зайнявся створенням антипольської ліги. Наприкінці травня до гетьмана надійшов лист від нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. В середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського укладається українсько-шведська угода про спільні дії, що передбачала організацію українцями наступальних операцій до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли¹⁰⁰.

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення чинної влади на західноукраїнські землі. Однак, переоцінивши власні успіхи та вважаючи Річ Посполиту переможеною, Карл X втратив зацікавленість у збереженні

⁹⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 363–365, 370; Наливайко Д. Очима Заходу... — С. 262–263.

¹⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 427, 439, 441; Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин... — С. 70; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — С. 247–251; Kubała L. Wojna szwecka... — S. 297.

союзу з козацькою Україною й вирішив приєднати до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства. Він почав вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Тверезо оцінивши ситуацію, гетьман, щоб зберегти дипломатичні відносини із Карлом X, прийняв рішення піти на поступки¹⁰¹.

Окупація шведами Польщі підштовхнула до зближення з Україною придунайські держави. На початку 1656 р. до Чигирини з'явилися послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьманові бажання їхніх володарів "бути з ним у мирі". Б. Хмельницький у відповідь передав через послів прохання не надавати допомоги ані польському, ані шведському королям. 20 квітня він направив посольство до трансильванського князя з принциповою згодою на укладення союзу та пропозицією про початок воєнних дій проти Польщі¹⁰².

Переорієнтація Росії на підтримку Речі Посполитої змусила український уряд активізувати зусилля щодо формування антипольської ліги. Влітку 1656 р. змінилася ситуація на польсько-шведському фронті, що підштовхнуло Карла X до пошуків порозуміння з Україною. Восени 1655 та в 1656 рр. встановити дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким спробували також бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та лідер Англійської революції Олівер Кромвель¹⁰³.

Процес формування союзу козацької України, Трансильванії й Швеції протікав доволі складно, оскільки кожна із сторін прагнула

¹⁰¹ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... — С. 251–253; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1131; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 161–162; Kersten A. Hieronim Radzejowski. Stadium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 447–452; Kubała L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913. — S. 315.

¹⁰² Документи Богдана Хмельницького... — С. 486; Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин... — С. 66,71; Kubała L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, [s. a.]. — S. 128.

¹⁰³ Домет О. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931.— Т. СІІ. — С. 173-179; Наливайко Д. Очима Заходу... — С. 260.

насамперед забезпечити досягнення власних цілей. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Д'єрдь II Ракоці, домагаючись військової допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її військово-політичної потуги та міжнародної ролі й виношували плани розподілу західноукраїнських земель. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансильванському князю Галицьку й Львівську землі та частину Поділля, а в серпні — Сяноцьку, Перемишльську й Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б.Хмельницького передбачала визнання України “повністю вільною державою” тільки у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Проблема приналежності західного регіону при цьому замовчувалася. Проте укладений у грудні 1656 р. в Радноті шведсько-трансильванський договір передбачав його входження до володінь Д'єрдя II Ракоці¹⁰⁴.

За таких обставин гетьман уважно стежив, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано визнання ними західних земель складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися з Трансильванією. У додатку до укладеного з нею договору про союз і взаємодопомогу зазначалося, що “міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького”¹⁰⁵. Пізніше аналогічні угоди укладаються з Молдавією та Валахією¹⁰⁶. Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. В лютому 1657 р. гетьман і старшинська рада відхилили запропонований Карлом X проект на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави. Водночас Б.Хмельницький позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма “скласти дружбу” між Бранденбургом і козацькою Укра-

¹⁰⁴ Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 154–162, 167–170; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1279–1290, 1305; Kubala L. Wojna brandenburska... — S. 101–102, 131–132.

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 546–547, 557; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — С. 195.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 551,557; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 328.

їною¹⁰⁷. Однак різка зміна ситуації після 6 серпня незабаром помітно скоригувала зміст і напрями зовнішньої політики уряду.

Тенденції до посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу намітилися вже з середини 1657 р. Провал улітку спільного походу проти Польщі Д'єрдя II Ракоці та А. Ждановича, поразки шведів у 1658–1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників. Володарі Молдавії та Валахії почали схилитись у бік Речі Посполитої, що відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішим ставало втручання Російської держави у внутрішні українські справи. Спроби українського уряду зіграти на суперечностях між Польщею й Росією (укладення 1658 р. Гадяцького, 1659 — Переяславського, а 1660 — Чуднівського договорів) зазнали невдачі, оскільки, по-перше, породжували політичні й соціальні конфлікти, вносили розкол у середовище еліти й суспільства, по-друге, супроводжувалися істотними поступками у сфері суверенітету. З 1661 р. активізувався ще один потужний чинник зовнішньополітичного тиску на державу — прагнення Кримського ханату включити її до сфери своїх володінь¹⁰⁸.

Протягом першої половини 1660-х років Росія, Річ Посполита й Крим вели жорстоку боротьбу (дипломатичну, збройну, політичну) за вплив на Україну, приділяючи при цьому велику увагу формуванню серед місцевої еліти угруповань, на які могли б опиратися. Представники старшини, намагаючись зберегти суверенітет і цілісність держави, щораз більше надій покладали на допомогу ззовні, а відтак ставали “заручниками” геополітичних інтересів урядів інших країн, котрі вміло ними маніпулювали. На початку 60-х років правлячі кола Росії, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру, що мало стати основою для укладення мирного договору¹⁰⁹. Водночас

¹⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 597.

¹⁰⁸ Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // Przegląd historyczny. — 1954. — Т. XLV. — № 4. — С. 623, 628–630.

¹⁰⁹ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов,

для зміцнення свого впливу на Лівобережжі вони зініціювали створення окремого Лівобережного Гетьманату. Ця політика увінчалася успіхом, і в червні 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала першого лівобережного гетьмана — І. Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав'язано “Московські статті”, що позбавили Лівобережний Гетьманат прав на зовнішньополітичну діяльність та істотно обмежили його політичну автономію.

Зазнавши невдачі в намаганнях силою зброї відновити свою владу над Лівобережжям під час кампанії 1663–1664 рр., польська політична верхівка, зважаючи на помітне посилення впливу Криму й повоюючись Швеції та Порти, пішла на поновлення переговорів із московським урядом, що завершилися укладенням Андрусівського договору. Він започаткував перший поділ Української держави: за Росією визнавалися Сіверщина, Лівобережжя та на два роки Київ з околицями, за Польщею — Правобережжя козацької України, а Запорожжя переходило у спільне володіння двох країн¹¹⁰. Договір не лише закріплював політичну роздробленість держави, а й розколював національно-патріотичні сили та відкривав широкі можливості для посилення втручання у її внутрішні справи та подальшого обмеження автономії. Правлячі еліти сусідніх країн були зацікавлені у консервації розколу українського державного організму, а тому підтримували боротьбу за владу між старшинськими угрупованнями. За визнанням одного з польських сановників (1671), було б “непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком помирилися”, бо ця “незгода між ними є порятунком для Республіки”¹¹¹.

Негативні зовнішньополітичні фактори накладалися на ускладнення ситуації в самій Україні, що не могло не позначитися від-

1960. — С. 58–61; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — С. 92–93.

¹¹⁰ Галактионов І.В. Из истории русско-польского сближения... — С. 93–101; Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології України. — К., 1946. — Кн. II. — С. 147–150.

¹¹¹ БПАН. ВР. — № 371. — Арк. 531; БН. ВМФ. — № 36396.

повідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (за виключенням коротких проміжків часу) мали тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виокремлення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток у кінці 1650-х — на початку 1660-х років і зумовили, як вже зазначалося, у 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень¹¹². Поліцентризм політичної влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних інтересів.

Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Ще одну особливість зовнішньої політики становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор дипломатичних відносин — між Гетьманщиною та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави. Особливо активну діяльність щодо цього виявляв уряд П. Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, лише на певний час) про спільні дії в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І. Брюховецьким та Д. Многогрішним і кошовим І. Сірком.

Важливо також відзначити і той факт, що в умовах різкого послаблення військового потенціалу держави внаслідок руйну-

¹¹² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — С. 256, 320; Степанков В.С. Політична роль Запорожжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. — С. 6–8.

вання економіки, спустошення території, величезних людських втрат (у Правобережному Гетьманаті останній показник на середину 1670-х років перевищував 90%), політичного поліцентризму та наростання зовнішнього тиску саме дипломатичний фактор набуває вирішального значення у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, поступово витіснивши на другорядні позиції мілітарні аспекти. Підвищення ролі дипломатії стає однією з прикметних рис української присутності на міжнародній арені. Однак це ставило перед українською дипломатією й відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників цієї сфери, насамперед послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики українських урядів, на яку хотілося б звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649–1657 рр. вона спрямовувалася на досягнення незалежності держави й возз'єднання в її межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього й зовнішнього суверенітету. Після Андрусівського договору 1667 р. найбільші зусилля спрямовуються на досягнення возз'єднання в її межах трьох політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату — на утримання його земель у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження самого її існування. Основним механізмом досягнення цих стратегічних цілей залишається політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

Прийшовши до влади, І. Виговський зберіг зовнішньополітичний курс свого великого попередника. Так, переговори з шведським посольством було завершено укладенням у середині жовтня договору, що передбачав створення оборонного союзу та надання військової взаємодопомоги¹¹³. Однак за обставин поразок шведів у Речі Посполитій цей договір уже не мав для України практичного значення.

¹¹³ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. X. — К., 1998. — С. 64–67; Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 188.

Українська дипломатія активізувала пошук шляхів до укладення нового договору з Кримом і домоглася підписання перемир'я з Польщею, яке передбачало проходження кордону по р. Горині. Це дозволило приєднати до держави Південно-Східну Волинь і північно-східну частину Подільського воєводства. Було висловлено протест Варшаві з приводу захоплення литовськими підрозділами Пінського повіту й досягнуто згоди з Росією щодо розмежування сфер впливу в Білорусі¹¹⁴. Однак вже на початку 1658 р., зіткнувшись із посиленням політичної опозиції, опосередковано підтриманої Росією, гетьман почав виявляти нічим не виправдану поступливість, вочевидь, сподіваючись у такий спосіб заручитися допомогою останньої для утвердження своєї влади. Так, він пішов назустріч ініціативі Москви взяти участь у залагодженні внутрішньополітичного конфлікту. Скориставшись з отриманих дивідентів, Росія активно розпочала реалізацію планів щодо перетворення Запорозжя на суб'єкта міжнародних відносин. Не дивно, що така політика викликала гостре невдоволення гетьмана та його оточення¹¹⁵.

Позитивним доробком української дипломатії стало укладення наприкінці лютого — на початку березня 1658 р. договору з Кримом про поновлення умов військово-політичного союзу 1648 р. Щоправда, одна зі статей угоди передбачала надання українській владі військової допомоги проти опозиційних сил в Україні, що відкривало кримській знаті можливість впливати на позицію українських правлячих кіл¹¹⁶. Від початку року помітно поживилися дипломатичні контакти з Річчю Посполитою. Підставою

¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 797–798; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 53–55, 78–83; Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т. СЛІІ. — С. 122–127.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 96–100, 206–214; Т. VII. — С. 200–205; Т. XV. — С. 141–149; Герасимчук В. Виговщина і Галицький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — С. 41; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 132–133, 145, 173–182, 194–200; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 261–265.

¹¹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. II — Спр. № 15425–15487. — Арк. 98–100; ПКК. — Т. III. — С. 289–290.

для цього стало те, що в умовах переростання конфлікту в громадянську війну та посилення втручання Росії у внутрішні справи України серед старшини формується угруповання, очолюване найближчим соратником І. Виговського Ю. Немиричем, яке схилялося до порозуміння з Варшавою. Водночас серед польської еліти також виникло угруповання, яке допускало можливість визнання за козацькою Україною статусу державного утворення в складі Польщі.

Процес зближення позицій ускладнювався тим, що польська сторона хотіла звести автономію козацької України до мінімуму, українська ж намагалася домогтися радше не стільки "підданства" королю, скільки союзу з ним¹¹⁷. Результатом переговорів у першій половині липня в Межиріччі між П. Тетерею та С. Беневським стало ухвалення проекту майбутнього договору, який був украй не вигідним для козацької України. Є всі підстави вважати його істотним прорахунком української дипломатії, навіть якщо взяти до уваги гостроту протистояння гетьмана з Росією. Адже він передбачав повернення українських земель до складу Речі Посполитої на умовах, гірших від Зборівського трактату¹¹⁸. Намагаючись виправити допущену в Межиріччі помилку, І. Виговський через посланців почав домагатися надання козацькій Україні статусу на зразок Литви й права набирати до війська у Польщі німецьких вояків. У зв'язку з цим познанський воєвода Я. Лещинський заявив, що українці швидше хотіли б стати незалежними союзниками, ніж з'єднатися з Річчю Посполитою в єдиний державний організм¹¹⁹.

Укладена у вересні 1658 р. угода означала, по суті, розрив визначених українсько-російським договором 1654 р. відносин з Російською державою. Її умовами ліквідовувався зовнішній суверенітет Української держави й істотно обмежувалася її автономія в складі Речі Посполитої. Скасовувалася більшість політичних і соціально-економічних завоювань революції. Правлячі кола Польщі від-

¹¹⁷ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5769/III. — Арк. 1583; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1924. — С. 37, 53; Kubala L. *Wojny duński...* — S. 481.

¹¹⁸ Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини... — С. 67–68, 84–87, 93–94.

¹¹⁹ Kubala L. *Wojny duński...* — S. 445.

верто стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, вже зафіксованих у тексті договору. 22 травня 1659 р. змінений в інтересах Польщі Гадяцький договір був ратифікований сеймом. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, вилучення застереження про необов'язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Росії тощо. Вкрай неприємне враження від ігнорування українських інтересів не змогла приглушити навіть щедра винагорода окремим старшинам і козакам¹²⁰. Переважна більшість старшини, обманута в своїх надіях, та козацький загаль не сприйняли ратифікованого договору й не приховували невдоволення політикою гетьмана. Перемога 9 липня над російським військом під Конотопом також не зміцнила його становища. В останній декаді вересня козацька рада позбавила І. Виговського влади. Гетьманом обрали сина покійного Б. Хмельницького Юрія. Відмова від визнання чинності Гадяцького договору означала створення конфліктної ситуації з Річчю Посполитою, союзником якої виступав Кримський ханат. Це не відповідало інтересам України, оскільки вона вела війну з Російською державою. Тому з метою уникнення конфлікту старшина вирішила шукати порозуміння з Москвою.

У першій декаді жовтня розробляється проект нового договору — “Жердівських статей”, які передбачали для козацької України більше суверенітету, ніж договір 1654 р. Однак під час переговорів у Переяславі старшини (переважно лівобережного регіону) та гетьман не виявили непохитності в обстоюванні державних інтересів. Цим скористалася російська сторона, яка нав'язала на раді 27 жовтня сфальшований варіант т. зв. “Березневих статей” Б. Хмельницького та 18 нових пунктів, які й склали зміст Переяславського договору 1659 р. Згідно з його умовами, козацька Україна позбавлялася права без згоди царя обирати гетьмана, який зобов'язувався відразу по обранні відвідати Москву, щоб отримати підтвердження та клейноди з рук царя; новообраний український правитель позбавлявся права “без ради” призначати

¹²⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 255–258; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 61–63.

й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин і виступати у похід без царського дозволу. Держава втрачала терени півдня Білорусі й право на проведення зовнішньої політики; крім Києва, ще в 5 містах мали з'явитися воєводи із залогами. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху, передбачалися каральні санкції проти І. Виговського, його родини й соратників, запровадження смертної кари для всіх, хто відмовиться скласти присягу цареві чи порушить її. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, зберігалися всі козацькі права й вольності тощо¹²¹.

Значна частина старшини (переважно правобережної) не приховувала свого гострого невдоволення змістом укладеного договору. На раді в Чигирині приймається ухвала вирядити посольство (його очолили П. Дорошенко й А. Одинець) до Москви, щоб домогтися від царя скасування особливо дискримінаційних статей. Однак переговори, що відбулися в кінці року, засвідчили жорсткість позиції Москви, яка відхилила більшість українських пропозицій. Вдалося домогтися лише скасування статті про підпорядкування київської митрополії, дозволу зноситися з молдавським і валаським господарями в прикордонних справах, права послати кількох посланців на Віденський сейм¹²². На початку березня 1660 р. Ю. Хмельницький звернувся до Олексія Михайловича з проханням дозволити направити українську делегацію "людей розумних" до Борисова, де мали відбутися російсько-польські переговори. Однак у червні переговорний процес було зірвано, й підтримувана Кримським ханатом Варшава розпочала підготовку до воєнних дій¹²³.

Ускладнення міжнародного становища (загроза широкомасштабної війни з Річчю Посполитою та Кримом) вимагало відповідних заходів з боку урядів Росії та України. Проте розроблений київ-

¹²¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 1-7; Стеньгач Н. Українсько-російські відносини в 1659-1660 роках // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 27-28.

¹²² ПКК. — Т. III. — С. 426-428; Kubala L. Wojny duński... — S. 358; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 38.

¹²³ ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Саперів XII. — № 96; ПВК. — Т. IV. — С. 2-4.

ським воєводою В. Шереметевим план військової операції виявився заздалегідь провальним: він передбачав розподіл українського війська за територіальним принципом — лівобережні полки мали взаємодіяти з росіянами, а правобережні (старшина тут не приховувала антиросійських настроїв) під проводом гетьмана склали окреме військо¹²⁴. Вмілими діями польське й кримське командування оточило у вересні військо В. Шереметева під Чудновом. Ю. Хмельницький вирушив йому на допомогу, але 7 жовтня біля Слободищ був атакований польсько-кримськими підрозділами коронного маршалка Є. Любомирського. Битва не виявила переможця, але група старшин (П. Тетеря, Т. Носач та ін.) схилила Ю. Хмельницького до переговорів про замирення¹²⁵. Укладення (після довгих дискусій) 17 жовтня Чуднівського договору приховувало небезпеку нового загострення соціально-політичної боротьби, оскільки, по-перше, лівобережні старшини не взяли участі в його підписанні, а відтак уважали себе не зв'язаними присягою виконувати його умови. Невипадково вони відразу ж виступили проти змісту договору, почали відмовлятися визнавати владу гетьмана й звернулися по допомогу до Росії. По-друге, окупація Правобережжя викликала масове невдоволення населення поновленням тут польських порядків¹²⁶.

Добившись підтвердження своєї влади на Корсунській раді в останній декаді листопада 1660 р., Ю. Хмельницький спробував уникнути загострення відносин із Росією. Для цього він послав гінця до київських воєвод, повідомляючи, що був змушений укласти договір із Польщею. Однак пізніше гетьман став на шлях досягнення таємних домовленостей з її урядом¹²⁷. Одночасно укра-

¹²⁴ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. — С. 31–64; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1859. — Т. II. — С. 96.

¹²⁵ АГАД. — Ф. 3. — № 33. — Арк. 121–124; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 335/II. — Арк. 45–48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — С. 90–110.

¹²⁶ Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // Przegląd historyczny. — 1954. — Т. XLV. — № 4. — С. 617–619.

¹²⁷ ПВК. — Т. IV. — С. 55; Merkuriusz Polski. — Kraków, 1960. — С. 75–76.

їнський уряд намагався поліпшити дипломатичні відносини з Кримом і Портою. До кінця 1660 р. встановлюються приязні стосунки з Кримом, а за його посередництва поновлюються контакти із Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю. Хмельницькому не схилятися ані до Речі Посполитої, ані до Росії, а шукати протекції в хана Мегмед-Ґірея. У джерелах є згадки, що останній запропонував гетьману одружитися з його донькою. На початку березня володар Криму наказав звільнити близько тисячі українських бранців, захоплених татарами. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Польський посол переконував Карач-бея у великій небезпеці для Польщі й Криму перетворення України на незалежну державу й підкреслював необхідність співпраці обох країн, щоб домогтися обернення козаків “у хлопів за плугом”¹²⁸.

Навесні 1661 р. гетьман і старшини стали наполегливіше добиватися від Речі Посполитої визнання державної самостійності козацької України. Відправлене на початку травня на Варшавський сейм посольство уповноважувалося наполягати на гарантуванні свобод для православної віри, ліквідації унії й повернення захоплених уніатами церковних споруд і майна, ухваленні свобод і вольностей “народові Руському”, збільшенні козацького реєстру до 70 тис. осіб, наданні козакам права брати участь у виборах короля, а також на nobilitację тощо. Посли мали застерегти сейм, що в разі, якщо не будуть затвердженими умови Гадяцького договору, Військо Запорозьке не вважатиме себе зобов’язаним зберігати підданство королю¹²⁹.

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воєвод і військ почала домогатися створення власної політичної структури з метою протистояти центру. Вже у травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я. Сомко спробував проголосити себе гетьма-

¹²⁸ Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. — Wrocław, 1977. — S. 56–57.

¹²⁹ Ibid. — S. 103, 121.

ном, теж саме він повторив у квітні 1662 р. Лівобережна старшина відсепаровано вела переговори з Росією, тобто, по суті, почалося формування другого центру дипломатичної служби. На третій з кінця 1661 р. перетворюється Запорозжя, що підтримувало самостійні відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Москвою й, можливо, Молдавією та Кримом. Поліцентризм в дипломатичній діяльності нівелював зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму козацької України. За таких обставин Ю. Хмельницький на початку січня 1663 р. відрікся від булави.

Її перебрав 13 січня на генеральній раді досвідчений політик і дипломат П. Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України¹³⁰. Основну увагу він приділяв дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошук союзників поза межами України. Тому на раді, що обрала його гетьманом, було ухвалено рішення направити посольства з пропозиціями співпраці до калги-султана Селім-Ґірея, господаря Молдавії та на Січ¹³¹. Упродовж зими-весни 1663 р. гетьман налагодив контакти з Я. Сомком¹³². Підтримуючи приязні відносини з Кримом, новий гетьман водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду, прагнучи використати суперечності між Бахчисараєм, з одного боку, Варшавою та Москвою — з іншого, не відкидаючи можливості порозумітися з Росією. Велику увагу П. Тетеря приділяв переговорам з Річчю Посполитою¹³³.

Після обрання наприкінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І. Брюховецького, що означувало розкол козацької України,

¹³⁰ НБУВ. ІР. — Ф. П. — Спр. № 15412. — Арк. 18–19; Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — С. 77–78.

¹³¹ ПВК. — Т. IV. — С. 324; Газін В. Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава... — Вип. 7. — К., 2000. — С. 193.

¹³² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 472/II. — Арк. 515–519; Газін В. Політична програма гетьмана П. Тетері... — С. 191–194; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави... — С. 267–268.

¹³³ ПВК. — Т. IV. — С. 440, 445, 449.

П. Тетеря підтримав ініціативу короля щодо організації військового походу у лівобережний регіон, сподіваючись за допомогою Польщі забезпечити єдність держави. Проте невдача цього походу та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський уряд до укладення миру з Росією¹³⁴. На жаль, намагаючись утриматися при владі, П. Тетеря вирішив задовольнитися обмеженою політичною автономією традиційного козацького регіону — півдня Київського воєводства¹³⁵. Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. гетьман залишив козацьку Україну. Тим часом російський уряд рішуче повів курс на інкорпорацію Лівобережного Гетьманства. І Брюховецькому, котрий на чолі посольства у вересні 1665 р. з'явився до Москви, були нав'язані (всупереч його волі) статті нового договору. Вони передбачали заборону міжнародних відносин, запровадження воєводського управління, збір податків до московської скарбниці, підпорядкування владі російського уряду селян і міщан, призначення московського митрополита в Київ тощо¹³⁶. Спроби реалізувати умови Московського договору викликали в липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку.

Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П. Дорошенка (1666–1676). Прийшовши до влади у серпні 1665 р., він відразу ж розгорнув активну дипломатичну діяльність для обмеження впливу польських владних структур, пошуку порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж листопада 1665 — січня 1666 рр. до короля було відправлено 4 посольства. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-поль-

¹³⁴ Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект урствої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. — К., 2000. — С. 43–56.

¹³⁵ БМЧ. ВР. — № 160. — Арк. 371–378; БН. ВМФ. — № 7631; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2–3. — С. 311–327.

¹³⁶ НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15418. — Арк. 35–63; Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 126–129, 137, 149.

ських переговорів в Андрусові, гетьман в листах до короля не приховував свого обурення ігноруванням українських інтересів. Він прохав інформувати його про перспективи розв'язання проблем, які стосувалися України, її майбутнього. На відміну від підтримуваного Москвою П. Тетері, П. Дорошенко пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, розглядаючи їх як протиположності зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь-Гірей, який прийшов до влади у березні 1666 р., запропонував йому відновити умови договору 1648 р. й засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Російської держави та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою кримської еліти надавати українцям необхідну допомогу в боротьбі як з Варшавою, так і з Москвою¹³⁷.

Оскільки погіршення дипломатичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не давали змоги українській владі ініціювати створення коаліцій (як це мало місце за гетьманування Б. Хмельницького), то основні зусилля дипломатії спрямовувалися, як це неважко помітити, на зіштовхування інтересів Речі Посполитої, Російської держави, Кримського ханату й Османської імперії та використання суперечностей між ними. У такий спосіб влада прагнула досягти збереження більшої політичної самостійності для Української держави, а отже основним завданням у сфері зовнішньої політики продовжував залишатися пошук оптимального варіанту протекції. Важливо наголосити, що для більшості носіїв тогочасної державної влади встановлення над Україною іноземного протекторату слугувало засобом збереження максимальних обсягів політичних прерогатив, а окремі з них виношували плани домогтися у такий спосіб реалізації ідей соборності українських земель.

Практика частішої зміни зовнішньополітичних орієнтацій українськими політичними діячами викликала обурення політичних еліт інших держав. «Ця нація, — переконував 1671 р. один із польських дипломатів турецького колегу, — все ж не є до вас щирою, бо собі чимало обирала протекцій, але всіх протекторів зраджу-

¹³⁷ БМЧ. ВР. — № 1656. — Арк. 701–703.

вала”¹³⁸. Відповідь на подібні обвинувачення опонентів дав улітку того ж року П. Дорошенко в листі до коронного гетьмана, майбутнього короля Польщі Яна Собеського: “Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб таким чином вивільнити з неволі Україну”¹³⁹. Ця мета зовнішньополітичної діяльності українського гетьмана не залишалася таємницею для іноземних правлячих кіл. Як підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р. анонімний польський сенатор, прийняття турецької протекції П. Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансильванії¹⁴⁰.

В контексті пошуків протекції важливим у зовнішньополітичній діяльності українських урядів залишалася обстоювання на переговорах із Варшавою, Москвою і Стамбулом внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Так, у листі до російського посла В. Тяпкіна на початку січня 1668 р. П. Дорошенко різко засудив Андрусівський акт розподілу України. “Ви звикли, — писав він, — вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочою та нашою кров’ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров’ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде!.. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли”¹⁴¹.

Прикметно, що саме після Андрусова основним в зовнішньополітичному курсі гетьмана стає орієнтація на Стамбул. Готуючись до походу, результатом якого мало стати визволення західноукраїнських земель та їх включення до складу держави, гетьман відправив посольство до турецького султана, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Османської імперії. Турецький уряд,

¹³⁸ Цит. за: Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — С. 89.

¹³⁹ ДАК. — Ф. 452. — № 372. — Арк. 136.

¹⁴⁰ ББ. ВР. — № 255. — Арк. 20–211; БН. ВМФ. — № 2227.

¹⁴¹ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 158.

зваживши на клопотання української сторони, у серпні 1667 р. застеріг Яна Казимира проти протиправних дій щодо козаків, котрі тепер “заховалися” під його опіку¹⁴². Однак внаслідок організованого восени кошовим Ж. Рогом та харківським полковником І. Сірком походу на Крим було не тільки провалено західний похід П. Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман знову звернувся до Туреччини з проханням про допомогу¹⁴³. Прикметно, що наважившись підняти повстання проти росіян, І. Брюховецький також відправив посольство до султана, прохаючи прийняти його під протекцію, що вказує на узгодженість дій лівобережної влади з П. Дорошенком. А на початку лютого 1668 р. старшинська рада (за участю і представників лівобережного гетьмана) ухвалила “з обох боків Дніпра жителям бути у возз’єднанні й жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь...”¹⁴⁴.

Спираючись на допомогу татар, П. Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережжя, домагається возз’єднання козацької України та обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Крим, уряд якого не приховував невдоволення перспективою прийняття Українською державою турецької протекції, що у міжнародно-правовому полі урівнювало її з ханатом. Крім того, хан втрачав можливість впливати на політику українського уряду, а також здійснювати напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що в боротьбі проти П. Дорошенка Крим знайшов опору на Запорозжжі¹⁴⁵.

¹⁴² НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 246; Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 243; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880. — Т. 1. — Cz. I. — S. 324–327.

¹⁴³ Акты ЮЗР. — Т. VII — С. 30–31; Wójcik Z. Miedzy traktatem Andruszowskim a wojną Turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968. — S. 174.

¹⁴⁴ БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 83–85; БН. ВМФ. — № 16281; Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. — Warszawa, 1959. — Cz. I. — S. 356; Kluczycki F. Pisma do wieku... — Т. I. — Cz. I. — S. 341–342.

¹⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 218–219.

Довідавшись про стрімкий поворот зовнішньополітичного курсу Бахчисараю, гетьман направив до султана посольство з проектом договору про прийняття протекції. Основний зміст документа спрямовувався на об'єднання всіх українських земель у межах єдиної удільної держави. Його статтями передбачалося довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам на українській території будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згода брати участь у воєнних кампаніях Порти тощо¹⁴⁶. Правлячі кола Османської імперії вирішили задовольнити клопотання української сторони. Урочиста церемонія з цього приводу відбулася на розширеній козацькій раді 21 березня 1669 р. у присутності польського і російського посланців. Рада після тривалих дискусій ухвалила зроблений гетьманом вибір. Турецький посол обдарував П. Дорошенка, підтвердив права та вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути захоплених татарами бранців і запропонував організувати посольство до Стамбула (вочевидь, для подальшого уточнення положень суперечливих статей договору протекції)¹⁴⁷. За підтримки Османів та Белгородської орди П. Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П. Суховія та його союзників, які у серпні цього ж року уклали угоду між Запорожжям і Кримом, що передбачала надання ханом воєнної допомоги за умови, якщо Запорожжя відмовиться визнавати протекцію султана.

Зі свого боку Річ Посполита зробила ставку на кошового гетьмана М. Ханенка й домоглася укладення з ним у вересні 1670 р. Острозької угоди, що передбачала ліквідацію державних інституцій Правобережного Гетьманату й поновлювала на його теренах

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — С. 130–145, 173, 229; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ... — С. 84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 243–248.

¹⁴⁷ Бібліотека Інституту Осолінських (далі — БІО). ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 433–435.

польське панування. Для реалізації угоди в серпні наступного року польська армія перейшла у наступ і до кінця жовтня окупувала Брацлавщину¹⁴⁸. Цей збройний конфлікт переріс у польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. Укладений між Османською імперією й Річчю Посполитою в жовтні 1672 р. Бучацький договір уперше назвав козацьку Україну “Українською державою”, і вперше польський уряд офіційно визнав її незалежність. Водночас, усупереч угоді 1669 р. про прийняття турецької протекції, Османи відібрали у Польщі Подільське воєводство й перетворили його на турецьку провінцію (еялет). Відтак Правобережний Гетьманат втрачав терени Подільського полку, що обіймали південну частину Летичівського повіту Подільського воєводства. Знадобилося настійливе клопотання П. Дорошенка, щоб Мегмед IV погодився віддати на час перебування гетьмана при владі цю територію Українській державі¹⁴⁹.

Укладення Бучацького договору внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, оскільки, по-перше, різко посилилася роль Османської імперії, а, по-друге, відмова польського уряду від претензій на володіння Правобережжям полегшувала Росії його приєднання до Лівобережної Гетьманщини, внаслідок чого загострилися її відносини зі Стамбулом. З іншого боку, ігнорування турецьким урядом умов договору протекції, спроби кам'янецького паші втрутитись у внутрішньополітичне життя регіону погіршили дипломатичні відносини Правобережного Гетьманату з Стамбулом та Бахчисараєм.

Розчарувавшись у політиці османського уряду щодо України, П. Дорошенко в черговий раз переорієнтовує свої погляди на Москву. Зі свого боку і російська влада після укладення Бучацького договору починає виявляти зростаючий інтерес до Правобережного Гетьманату, за яким Річ Посполита визнала незалежність. Уже на початку 1673 р. Москва доручає І. Самойловичу розпочати

¹⁴⁸ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 61–64; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 358–379.

¹⁴⁹ БІО. ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; БН. ВМФ. — № 24713; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 443.

переговори з правобережним правителем щодо умов прийняття царської протекції. Однак лівобережний гетьман, побоюючись втратити булаву, по суті, зірвав переговорний процес. Відновлено його було лише в липні 1673 р., причому, приступаючи до перемовин, П. Дорошенко застерігав, що відмовиться від протекції Порти лише тоді, коли буде укладений договір з Росією й Правобережний Гетьманат отримає від неї військову допомогу. Основною умовою підписання відповідної угоди правителем Правобережжя висувалася єдність козацької України, в ім'я чого він був готовий добровільно зректися булави.

Під час подальших переговорів П. Дорошенко почав домагатися виведення з Києва російської залоги, встановлення визначеної лінії кордону козацької України з Польщею, створення 40-тисячної найманої армії з козаків, усунення від влади І. Самойловича. Ці вимоги російський уряд відхилив, а в грудні 1673 р. наказав військам готуватися до походу на Правобережжя¹⁵⁰. Внаслідок успішних дій російських і лівобережних українських полків під їх контролем опинилася майже вся територія регіону. Зібрана наприкінці березня 1674 р. в Переяславі козацька рада обрала гетьманом возз'єднаної козацької України І. Самойловича. Відтоді радикально змінився сам зміст дипломатичних відносин Росії з П. Дорошенком. Йшлося вже не про прийняття Правобережним Гетьманом царської протекції, а про умови його капітуляції¹⁵¹. У листуванні з І. Самойловичем Дорошенко закликав припинити напади на Правобережжя й не руйнувати край. У жовтні 1675 р. перед представниками Запорожжя він зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. Дипломатичні зусилля уряду П. Дорошенка, спрямовані на порозуміння з Лівобережним Гетьманом і досягнення визнання Росією возз'єднаної України удільною державою зазнали невдачі, і у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

На момент завершення Української національної революції міжнародну конфліктну ситуацію навколо визначення зовнішньополітичного статусу козацької України так і не було повністю

¹⁵⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 497, 502; Костома-
ров Н.И. Руина... — С. 248-249.

¹⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 372-376, 399-402, 430-444, 465-476.

розв'язано. Зокрема, знову загострилися російсько-польські міждержавні суперечності, а згодом розпочалася нова війна за правобережні землі України, але вже між Османською імперією, з одного боку, та Росією і Лівобережним Гетьманатом — з іншого.

Відзначимо, що припинення функціонування державних інституцій на Правобережжі знайшло відображення і в укладеному в жовтні 1676 р. польсько-турецькому Журавнинському договорі, який становив, по суті, другий поділ земель Української держави. Він, на відміну від Буцацького договору, вже не передбачав існування “Української держави”, оскільки Поділля й Волинь, за винятком Білої Церкви та Паволочі з їхніми околицями (вони залишалися за Польщею), відходили до складу Порти. За спостереженнями дослідників, саме відтоді правобережна частина козацької України (крім 1677–1681 рр.), по суті, втратила свою суб'єктність у міжнародних відносинах¹⁵².

Підписаний на початку 1681 р. Бахчисарайський мир між Російською державою, Османською імперією та Кримським ханатом ознаменував новий поділ правобережних земель козацької України. Так, кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля й Стайки з селами, а також містечка Дідовщина й Радомишль залишалися за Росією; на землях між Південним Бугом і Дніпром султану та хану заборонялося зводити свої поселення й поновлювати козацькі міста й містечка. Мешканців козацьких міст і сіл слід було “вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть” (щоправда, у підписаному в квітні наступного року остаточному варіанті договору про переселення корінного населення краю вже не йшлося)¹⁵³.

¹⁵² Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1993. — С. 83; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 5–6.

¹⁵³ Статейний список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 году для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 144–147; Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Навчальний посібник. — К., 2000. — С. 286–287; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 10.

Після приєднання Російської держави до створеної в Європі “Священної антитурецької ліги” відбувається її зближення з Річчю Посполитою, котре завершується підписанням у квітні 1686 р. “Вічного миру”. Він зафіксував четвертий поділ території Української держави: за Росією визнавалися Лівобережна Україна, а на Правобережжі — Київ із землями між Ірпенем та Стугною й терени Запорозжя від Січі й Кодаку до гирла Тясмина; за Польщею — землі Правобережжя, за винятком козацьких земель униз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирина, статус яких був невизначеним і які повинні були залишатися “порожніми”¹⁵⁴. Водночас російський уряд пішов на подальше обмеження політичної автономії Лівобережного Гетьманату. Так, відповідно до змісту “Коломацьких статей” (липень 1687), обмежувалися права гетьмана розпоряджатися землями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, перевибори на булаву дозволялося проводити тільки з дозволу царя. “Коломацькі статті” скасовували право українських дипломатів бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами¹⁵⁵.

Правобережжя й далі залишалося об’єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав. Так, відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699) відбувся черговий перерозподіл його території. Туреччина зреклася на користь Польщі “Поділля й України”, внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони. Права Варшави на правобережні землі визнала й Росія, уклавши з нею у серпні 1704 р. Нарвський договір¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Костомаров Н.И. Руина... — С. 342–343; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 12–13.

¹⁵⁵ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — С. 4–6; Його ж. Присьмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 54; Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С. 24.

¹⁵⁶ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — С. 207; Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах... — С. 84.

Як відомо, після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування української автономії. Вона торкнулась і тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувалися попередні гетьмани (права на стосунки із Запорозжям, правобережним козацтвом, зустріч із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо)¹⁵⁷. Перший призначений у липні 1709 р. резидент при гетьманові І. Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями гетьмана й перешкоджати його дипломатичним контактам. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербургом. Ще більше обмежувалася сфера зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду т. зв. "Рішительними пунктами", які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а "указу" царського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці¹⁵⁸.

В другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав. Skorиставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу Австрії відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі) й Белзького воєводств, південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р. Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р. Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті, у 1795 р. за третім поділом Польщі Росія прибрала до рук решту Волинського воєводства — його західну частину¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708-1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... — С. 92-101; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 63-69.

¹⁵⁸ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 73.

¹⁵⁹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... — С. 28-29, 55-60.

Загалом у XVII–XVIII ст. українська дипломатія пройшла складний шлях свого розвитку. Її становлення хронологічно збіглося з конституюванням основних елементів української державності, яка виникла в результаті Національно-визвольної війни. Буремні події середини XVII ст., неоднозначність завдань, які доводилося вирішувати владі, визначали основні напрями та зміст діяльності дипломатичної служби України. В цілому, попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б. Хмельницького, спрямованого на створення незалежної Української держави.

Наступні після смерті володаря України події призвели до різкого ускладнення геополітичного становища створеної ним держави. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, насамперед Росії, Польщі та Туреччини, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська козацька держава втратила свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель потрапив до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження проблеми влади в Українській козацькій державі має потужну перспективу. Остання прослідковується навіть на такому, здавалося б, найбільш вивченому на сьогодні рівні, як інституційний. Йдеться насамперед про необхідність подолання властивого українській історіографії фрагментарного підходу до розгляду процесів утворення національних владно-управлінських інституцій, їх структурної складової та функціональних можливостей протягом другої половини XVII–XVIII ст. Вельми поверховим залишається і уявлення щодо механізмів формування в Україні категорії держслужбовців та апарату чиновницько-бюрократичної сфери, критеріїв добору кандидатур на урядові та адміністративні посади, процедури заміщення цих посад, вимог до статусного, освітнього, майнового цензу претендентів тощо. Важливим є також акцентування уваги на заохочувальній системі, з урахуванням механізмів її дієвості.

Однак створення структурної моделі інституту влади є лише одним із сегментів багатовимірної владної конструкції. Іншими, не менш важливими її сегментами, які потребують сьогодні підвищеної уваги і водночас є цілком забезпеченими з методологічного погляду напрацьованим в соціогуманітаристиці дослідницьким інструментарієм, помноженим на можливості історичної компаративістики, виступають інтерпретаційно-презентаційні моделі простору влади та образу влади. Якщо під першим розуміється весь комплекс географічних, геополітичних, соціальних, ментальних умов та факторів, які в українських реаліях раннього нового часу власне визначали форми владарювання, зміну режимів, про-

цесуальний бік прийняття владних рішень, а також ті управлінські технології, які застосовувалися для їх реалізації на практиці, то за другим криється проблема психологічно-свідомісної реакції на владу та її носіїв, яка є визначальною в становленні певних зразків політичної поведінки соціуму, зокрема, в аспектах сприйняття та виконання владних рішень.

В контексті сказаного не можна випускати з поля зору мотиваційну сторону суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливало на конструюючу направленість влади на різних еволюційних етапах та періодах. Саме наявністю такого потужного конструктивного начала пояснюється, зокрема, той факт, що, попри визнання Б. Хмельницьким зверхності короля (до середини 1652 р.), а з 1654 р. — російського царя, Українська держава *de facto* володіла всією повнотою верховної влади всередині країни й проводила незалежний зовнішньополітичний курс. Натомість після його смерті, коли в дію почали вступати інші фактори, а на владній арені України з'явилися нові актори, спостерігалася тенденція збереження повноти внутрішнього суверенітету й обмеження (інколи зведення майже нанівець) зовнішнього. Згодом же відбулася фактична нівеляція самої можливості волевиявлення національних інститутів влади, трансформованих на кшталт провінційних імперських управлінських структур.

Суттєве розширення горизонтів національного владного простору, а водночас аксіологічного виміру створеної в Україні системи владарювання можливе за умови вписання українського контексту в загальний процес тих глобалізаційних модифікацій, яких зазнало владне поле Європи під впливом ідей Ренесансу та Відродження, раціоналізації й меркантилізму наступних за цим періодів. Адже не слід забувати, що процес формування та еволюції влади в Українській державі практично співпав за часом з появою теоретичних філософсько-політичних концепцій, які, по суті, розвивалися в річищі практичної перебудови всієї державно-політичної системи континенту. Наскільки ці нові теорії і практичний досвід були відомими в Україні, наскільки вони вплинули на вибір формату влади в колі найближчих сподвижників та нащадків Б. Хмельницького — питання, які слід вивчати. Однак безсумнів-

ним є той факт, що в своїй діяльності українські уряди мали змогу орієнтуватися на зразки організації суспільно-владних відносин як в країнах християнського світу (а вони відзначалися доволі відмінним характером в різних територіально-політичних утвореннях), так і в мусульманській цивілізації, а отже свідомо обирати варіант, який оптимально міг спрацювати на національному ґрунті, не входячи в суперечність з власною традицією організації політичного життя. Інша справа, що будь-який теоретичний проєкт (їх наявність в Україні другої половини XVII–XVIII ст. можна прослідкувати здебільшого лише за опосередкованими даними) зазнавав кореляції під дією найрізноманітніших впливів. І це також неодмінно треба враховувати.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Адамович С. 43
Аділь-Гірей 176
Алеппський П. 46, 49
Альмонд Г. 8
Апанович О. 12
Апостол Д. 46, 53
Аренд Х. 8
Арістотель 8
Астаматій О. 130

Балабан Д. 43, 68
Баранович Л. 43, 68
Барвінський В. 12
Басараб М. 142–144
Бекрек П. 8
Беневський С. 160, 169
Беретц М. 8
Берштедт Р. 8
Белашов В. 12
Богданович-Зарудний С. 130, 151,
157
Богун І. 26
Брюховецький І. 19, 36, 40, 42, 45,
69, 82, 131, 165, 174, 175, 178
Бузун О. 12
Бурхардт І. 13
Бускевич Л. 130
Бутич І. 124

Василенко М. 12
Васильєва О. 12
Вебер М. 8
Величко С. 19
Вельямінов С. 62
Верба І. 12
Вердум У. 63
Верещинський Й. 17
Веселаго В. 114, 116
Вечерський В. 12
Виговський І. 15, 17, 19, 39, 41,
49, 56, 59, 65, 66, 79, 80, 125,
130, 131, 141, 166, 167, 169,
170, 171
Виговські 77
Вишенський І. 17
Вишневецький І. 64, 139
Віміна А. 25, 28
Владислав IV 20
Габсбурги 145
Галь Б. 12
Гапоненко Р. 155
Георгіце Ш. 144, 145
Гідденс А. 8
Гізель І. 43
Гладкий М. 18
Гоббс Т. 8
Гоголь О. 42

- Голобуцький В. 124
Гончарук Т. 12
Горобець В. 12, 124
Грозовський І. 12
Груша І. 128, 129
Грушевський М. 51, 55
Гуляницький Г. 130
Гурбик А. 12
Гуржій О. 12
- Даль Р. 8
Дворецький В. 106
Деркач А. 12
Деррид Дж. 8
Д'ердь І Ракоці 141
Д'ердь ІІ Ракоці 141–144, 161,
163, 164
Джеджула Ю. 124
Джиджора І. 12
Дорошенко Д. 44
Дорошенко П. 15, 17, 19, 23, 29,
30, 45–47, 49, 56, 59, 66–68,
71, 83–85, 93, 105, 107, 116,
118, 126, 129, 130, 131, 165,
171, 175–181
Дядиченко В. 12
- Єрмолаєв В. 12
Єфименко О. 88
- Жданович А. 129, 130, 140, 147,
160, 164
- Заруба В. 12
Заславський В.Д. 64
Захарчишина П. 12
Золотаренки 77
Золотаренко В. 118
- Золотаренко І. 154
Іслам-Гірей 129, 137, 144
- Калінніков М. 99
Кальєрес Ф. де 129
Камамбет-мурза 157
Карач-бей 173
Карл Х Густав 161–163
Картрайт Д. 8
Кеплен Е. 8
Кисіль А. 18, 115
Коваленко В. 12
Козаченко А. 12
Колугер Д. 130
Конецпольський О. 108, 115, 139
Корицький М. 129
Косов С. 26, 43, 68
Котович П. 107
Кривоніс М. 39, 114
Кривошея В. 12
Крим-Гірей 142
Кромвель О. 162
Крип'якевич І. 12, 94, 103, 116, 124
Крупіцький А. 108
Кулішер Й. 120
Куль В. 120
Кулька А. 133
- Лазаревський А. 12
Ласко П. 20
Лассуел Х. 8
Лащ С. 64
Ледяєв В. 8
Ленченко В. 12
Лесковський 129
Лесницький Г. 77
Лещинський Я. 169
Локк Дж. 8

- Лубовіцький С. 159
 Лукач Д. 120
 Луман Н. 8
 Лупул В. 141–145, 158
 Льюкс С. 8
 Любомирський Є. 172
- М**азепа І. 15, 17, 46, 50, 53, 56
 Макарій 49
 Маккіавеллі Н. 8
 Макфарланд Е. 8
 Манойлов Р. 109
 Марч Дж. 8
 Мегмед IV (Мегмед-Гірей) 142, 147, 157, 158, 173, 180
 Мефодій 82
 Мицик Ю. 12, 123, 124
 Многогршний Д. 44, 61, 83, 166
 Могила П. 17
 Могила М. 142
 Монтеस्कьє Ш. 8
 Морріс П. 8
 Мужиловський С. 130, 149, 150
- Н**аливайко С. 17
 Немирич Ю. 169
 Нечай Д. 104, 107
 Новаліс Ф. 120
 Новицький К. 99
 Носач Т. 129, 172
 Нуає П. 128
- О**глоблин О. 12, 26, 52, 96, 119
 Одинець А. 131, 171
 Однороженко О. 12
 Оєстрайх Г. 10
 Окиншевич Л. 12
 Олексій Михайлович 149, 151, 171
- Олекшич П. 26
 Опалінський 138
 Оріховський С. 17
 Орлик П. 15, 17, 46, 50, 53, 112
 Осман–ага 147, 148
 Оссолінський Є. 55
- П**аїсій 53, 149
 Палій С. 61
 Панашенко В. 12
 Парсонс Т. 8
 Парцевич П. 160
 Пашук А. 12
 Петрановський Я. 130
 Петро І 60, 61, 184
 Платон 8
 Полуботок П. 62
 Потоцький А. 42
 Потоцький М. 50, 116, 139
 Потоцький С. 129
 Потоцькі 19
 Прокопович Ф. 17
 Пуар'є Ж. 120
- Р**адзивілл Я. 23
 Рандарь М. 99
 Рог Ж. 178
 Розанда 143
 Розумовський К. 46, 50, 52, 62
 Романовський В. 94, 95
 Ронг Д. 8
 Ростоу У.У. 120
- С**авич С. 129, 130
 Саєнко В. 99
 Саймонд Х. 8
 Самойлович І. 17, 19, 44, 45, 57, 58, 61, 74, 180, 181

- Сас П. 12
Селім-Гірей 174
Сергійчук В. 124
Сигізмунд 141
Сірко І. 57, 166, 178,
Скоропадський І. 61, 184
Слабченко М. 12, 87, 101
Смолій В. 12
Собеський Я. 130, 177
Собеські 19
Сокирко О. 12
Сомко Я. 42, 81, 173, 174
Станіславський В. 12
Степанков В. 12
Стороженко І. 12
Струкевич О. 12
Суслов М. 108
Суховій П. 179
- Тафрالی І. 130
Тетерівка І. 107
Тетеря П. 19, 45, 49, 65, 71, 77, 81,
113, 114, 128, 130, 151, 169,
172, 174–176
Тишкевич Я. 64
Трубецької 68
Тукальський Й. 43, 68
Тяпкін В. 177
- Унковський Г. 20, 51
Утвенко В. 12
- Федорук Я. 124
Фей Б. 17
Филимонович М. 43
Фрідріх Вільгельм 146, 162, 163
- Фуко М. 8
Фьорс Р. 120
- Ханенко М. 45, 165, 179
Хмельницький Б. 15–27, 29–33, 35,
36, 39, 41, 42, 45–47, 49–56,
59, 63–70, 72–79, 83, 86, 102,
104, 105, 107–109, 112, 114–
118, 120, 124, 125, 131, 134,
136, 137, 139–151, 153, 154,
156–163, 170, 176, 185, 188
Хмельницький Т. 133, 143–145
Хмельницький Ю. 19, 39, 40, 45, 49,
57, 58, 80, 81, 107, 170–174
- Чухліб Т. 12, 124
- Шагін-ага 157, 158
Шевченко Ф. 124, 131
Шевчук В. 12
Шереметев П. 46
Шереметев В. 172
Шугаєвський В. 12
Шумпетер Й. 120
- Щербан К. 161
Щитницький С. 54
- Юм Д. 8
- Яворський С. 17
Яків 99
Яковлів А. 12
Ян Казимир 20, 24, 118, 145, 155,
159
Яценко П. 133

Наукове видання

Валерій СМОЛІЙ
Валерій СТЕПАНКОВ

**УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ XVII ст.:
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВЛАДИ**

Комп'ютерна верстка
Світлана Блащук

Підписано до друку 02.06.2014. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 10,0. Обл.вид.арк. 10,0.
Наклад 300 прим. Зам. 46.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4